

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Balıkesir University Faculty of Theology
[BAÜİFD]

Cilt | Volume: 5 Sayı | Issue: 1
Yıl | Year: 2019 Haziran | June 2019

ISSN: 2149-9969

Sahibi / Owner

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına Prof. Dr. Mehmet BAYYİĞİT
On behalf of Balıkesir University Faculty of Theology

Editör / Editor

Doç. Dr. Mustafa KOÇ

Editör Yardımcısı / Editorial Assistant

Doç. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Ali ÇANAKCI

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet BAYYİĞİT (Başkan, BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Doç. Dr. Mustafa KOÇ (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Doç. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Doç. Dr. Mehmet ÖZKAN (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Doç. Dr. Savaş KOCABAŞ (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Doç. Dr. Recep ÖNAL (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAYRAM (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Esmâ SAYIN (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Asem H. A. ABDELGHANY (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Hesham Moahmed Ibrahim MOTOWA (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Yönetim Yeri ve Yazışma Adresi/Executive Office and Correspondence Address

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinkçiler Mah. Soma Cad. Altteylül/Balıkesir

Telefon: 0 266 249 61 79 & **Faks:** 0 266 239 87 46

E-posta: balikesirilahiyatdergisi@gmail.com

Web: www.balikesir.edu.tr

Yayın Türü/ Publication Type

Sürelî Yayın / Periodicals

Yayın Periyodu/ Publication Period

Altı ayda bir (Haziran-Aralık aylarında) yayınlanır

Published biannually, June – December

Yayıncı/Publisher

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Basım Yeri ve Tarihi/Publication Place and Date

Konya, Haziran- June 2019

Baskı Hazırlık / Printed by: ERMAN OFSET MATBAACILIK LTD. ŞTİ.

Fevzi Çakmak Mah. Özlem Cad. No: 33/G Karatay/KONYA

Tel: 0332 342 01 55 • Sertifika No: 15409

KURTUBÎ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE TEFSİRDEKİ YERİ: MÜFESSİRİN BİYOGRAFİSİNE DAİR BAZI ÇALIŞMALARIN ELEŞTİRİSİ PERSPEKTİFİNDEN*

Abdullah BAYRAM

Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı
Balıkesir, Türkiye
Assit. Prof., Balıkesir University, Faculty of Theology,
Department of Tafsir
Balıkesir, Turkey
abdullahbayram@balikesir.edu.tr
orcid.org/0000-0002-4494-3700

ÖZET

Kurtubî (ö. 671/1273), Endülüs'ün Kurtuba şehrinde doğmuştur. Müfessirin Kurtuba'da yaşadığı zaman dilimi büyük bir ihtimalle VI. (XII.) yüzyılın sonları veya VII. (XIII.) yüzyılın başları olup, Murâbitlar döneminin (1090-1147) sonları ve Muvahhidler döneminin (1147-1229) başlarını kapsamaktadır. Kurtubî, ilim tahsilini Kurtuba'nın işgaline kadar burada sürdürmüştür. Bu işgalden sonra Mısır'a hicret edip, geri kalan ömrünü burada umumiyetle kitap telif etmekle geçirmiştir. Araştırmamızın temel özneleri, Kurtubî ve ahkâm tefsirine ağırlık verdiği el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an adlı meşhur tefsiridir. Kurtubî, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Lügat ve Kıraat gibi çeşitli dallardaki ilmî kapasitesini bilhassa ahkâm tefsirine ağırlık verdiği el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an'da serdetmiştir. Ayrıca Kurtubî, Hadis, Fıkıh, dil, siyer ve tasavvuf gibi muhtelif alanlarda eserler kaleme almıştır.

Bu Makalede, Kurtubî'nin ilmi ve ahlâkî şahsiyeti ortaya konulmuştur. Kaynaklarda Kurtubî'nin biyografisine dair çok sınırlı malumat bulunması sebebiyle, bu bilgiler müfessirin eserlerinden elde edilmiştir. Konular işlenirken, bazı çalışmalarda öne sürülen yanlış veya hatalı bilgiler ve temelsiz çıkarımlar eleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kurtubî, Biyografi, İlmî ve Ahlakî Şahsiyet, Tefsir, el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an.

ABSTRACT

al-Qurtubi's Life, Scientific Personality and His Place in the Tafsir: Perspective of the Criticism of Some Works on The Mufassir's Biography

Abstract: al-Qurtubi (d. 671/1273) was born in Qurtuba, Andalusia. The time period during which the mufessir lived in Kurtuba is probably VI. (XII.) end of the century or VII. (XIII.) is the beginning of the century, al-Murâbitun period (1090-1147) and al-Muvahhidun period (1147-1229) covers the beginning. al-Qurtubi continued his science education here until the occupation of Qurtuba. After this occupation, he emigrated to Egypt and spent the rest of his life here, in general, to copyright books. The main subjects of our research are al-Qurtubi and his famous Tafsir called al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an, in which he gave emphasis to the Tafsir of the legal exegesis of Qur'an, Tafsir, Hadith, Fiqh, Arabic language and Qiraat in various branches of scientific capacity such as al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an, especially in the legal exegesis of Qur'an. He has also written works in various fields such as Kurtubi, Hadith, Fiqh, Language, Sira, Islamic History and Tasavvuf (Sufism).

In this article, The Scientific and moral personality of al-Qurtubi is laid out. Since there is very limited information about al-Qurtubi's biography in the sources, this information was obtained from the works of the mufessian. In

* Bu makale, Kurtubî ve Fikhî Tefsiri adlı doktora tezinden üretilmiştir. Abdullah Bayram, "Kurtubî ve Fikhî Tefsiri" (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008).

the course of the subjects, incorrect or erroneous information and baseless inferences put forward in some studies have been criticized.

Keywords:al-Qurtubi, Biography, Scientific Personality, Tafsîr, al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an.

GİRİŞ

Kaynaklarda Kurtubî'nin biyografisine dair yeterli mâlûmat mevcut değildir. Bu yüzden bunları başta *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an* olmak üzere diğer eserlerinden elde etme yoluna gideceğiz. Konularımızı işlerken müfessirin biyografisine dair yanlış ve hatalı bilgiler yanında temelsiz bazı çıkarımları da tenkide tâbî tutmayı ve Makalenin bütünlüğünün bozulmaması için bu eleştirilere daha ziyade dipnotlarda yer vermeyi planlıyoruz.

Bu tür çalışmalar ilim insanları ve eserlerinin daha doğru anlaşılıp anlamlandırılmasını temin etmektedir. Bu bakımdan Kurtubî'nin biyografisinin araştırılıp ortaya konması, onunla ilgili yapılan ve yapılacak olan çalışmalara bir alt yapı oluşturacaktır. Çünkü ilim insanların yaşadığı zaman ve mekân, ilmî şahsiyetinin teşekkül ettiği ilim merkezleri ve düşünce sistemleri gibi yönlerden değerlendirilmesi, muhtelif konular hakkındaki görüş ve tercihlerinin daha doğru anlaşılması hususunda bize rehberlik edebilir. Nitekim Kur'an tefsiri perspektifinden bakıldığında, müfessirlerin bilgi birikimleri, zekâ ve algılayışları, hayat ve olaylara bakışları ve yaşadıkları ortamlar, naslara yaklaşımlarını olumlu veya olumsuz şekilde etkilediği gözlemlenebilir. Bu doğrultuda Makale hem Kurtubî'nin ilmî ve ahlakî şahsiyetini hem de yaşadığı ortamı konu almıştır. Nitekim öznel/enfusî faktörlerin yanı sıra müfessirlerin yaşadığı şartların da yorum eylemini etkilediği bir gerçektir. Aslında bunlar, müfessirlerin düşünce sistemleri ve metodolojilerini ürettikleri bir atmosfere işaret etmektedir. Bu yüzden Kurtubî üzerine çalışılırken bu altyapının dikkate alınması araştırmaların objektif bir temel üzerine inşa edilip daha doğru ve kapsamlı sonuçlar elde edilmesine katkı sağlayabilir. Diğer bir deyişle Kurtubî'nin ilmî ve ahlâkî şahsiyetinin bilinmesi zihin haritasının ve eserlerinin anlam örgüsünün kavranması dolayısıyla müfessirin âyetlere yaklaşımının ve meselelere ilişkin te'vil ve tercihlerinin dayandığı kaynağa göre değerlendirilmesini ifade etmektedir zira yaşanan ortamın ilmî, siyasî, ictimâî, iktisadî ve kültürel özellikleri müfessiri yani yorumun öznesini etkilemektedir.

1. KURTUBÎ'NİN HAYATI

Öncelikle belirtmeliyiz ki tarih, ricâl ve tabakat eserleri, Kurtubî'nin biyografisi hakkında çok sınırlı bilgiler içermekte olup¹ konumuzun verileri daha çok yakın tarihte yazılan kitaplarda ve Kurtubî üzerine gerçekleştirilen çalışmalarda çıkarımlara dayalı olarak yer almaktadır.² Bu yüzden hem bunlara

¹ Bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, nşr.Ömer Abdüsselâm Tedmûrî v.dğr.(Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1407/1987), 74-75; Celâleddin es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr.Ali Muhammed Ömer (Kahire: y.y., 1976), 79; Selâhaddîn Halil b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. H. Ritter v.dğr. (Wiesbaden: y.y., 1962), 2: 122-123; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcî'l-müzeheb fi ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezeheb* (Kahire: y.y., 1972), 2: 308-309; Makrîzî, *el-Mukaffê'l-kebir* (Beyrut: y.y., 1991), 7: 147-148; Muhammed b. Alî ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr. Ali M. Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1972), 2: 65-66; Makkârî, *Nefhu't-tib min ğusni'l-Endelüsü'r-ratib* (Beyrut: y.y., 1968), 2: 210-212; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi abbâri men zeheb* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1350-1351), 5: 335; Yûsuf Elyân Serkis, *Mu'cemü'l-matbu'ati'l-Arabiyye ve'l-mu'arreb* (Kahire: y.y., 1928-30), 2: 1504; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, (Leiden: y.y., 1943-1949), 1: 529; a.mlf., *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.)*, (Leiden: 1937-1942), 1: 298, 737; Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâbu'l-meknûn fi'z-ze'ylî alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (İstanbul: y.y., 1945-47), 2: 241; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcümü musannifî l-kütübî'l-Arabiyye* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 8: 239-240; Ziriklî, *el-A'lâm*, nşr. Zühayr Fethullah (Beyrut: y.y., 1986), 10: 185.

² Bk. Muhammed Hüseyin Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Beyrut: y.y., t.y.), 2: 321-326; Mahmûd Zelat el-Kasbî, *el-Kurtubî ve Menbecübü fi't-Tefsîr* (Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1399/1979), 6-64; M. Hasan Mahmûd Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî şeyhu e'immeti't-tefsîr* (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1993), 11-46; Abdülkâdir Rahîm Ciddî Heytî, *Ebû Abdillâh el-Kurtubî ve cühüdübâ fi'n-nabv ve'l-*

hem de *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an* başta olmak üzere Kurtubî'nin diğer eserlerine müracaat edip mümkün mertebe çalışmamıza ışık tutacak bilgilere ulaşmayı hedefledik.

Kurtubî'nin hayatı başlıca iki döneme ayrılabilir: Müfessir, hayatının ilk dönemini doğup büyüdüğü, gençlik yıllarını geçirdiği ve ilim tahsil ettiği Kurtuba'da geçirmiştir. Kurtuba'nın 633/1236 yılında Kastilya-Leon Kralı III. Fernando ordusunun işgalinden sonra Mısır'ın İskenderiye şehrine geçmiş ve hayatındaki ikinci dönem başlamıştır. Kurtubî, "Kurtubî'nin Mısır'daki Hayatı" başlığında işleyeceğimiz üzere buranın muhtelif ilim merkezlerinde de ilim tahsilini sürdürmüştür. Bu bakımdan biz de müfessirin biyografisini *Endülü's'teki Hayatı* ve *Mısır'daki Hayatı* olmak üzere iki ana başlık altında ele almak istiyoruz.

1.1. Kurtubî'nin Endülü's'teki Hayatı

Kurtubî, *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an*'da kendi ismini; eş-Şeyh el-İmâm el-Müfessir el-Muhakkık Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelüsî el-Kurtubî şeklinde zikretmektedir.³ Buna göre, Kurtubî'nin asıl ismi Muhammed, künyesi, Ebû Abdillâh, lakabları ise eş-Şeyh,⁴ el-İmâm, el-Müfessir,⁵ el-Muhakkık⁶ ve Şemsüddîn⁷ olup babasının adı Ahmed, Dedesi Ebû Bekr ve dedesinin babası ise Ferh'dir. Yine bu künyede müfessirin Medineli Evs ve Hazreç kabilelerinden ikincisine mensup olması el-Hazrecî, kökeninin ensâr nesline dayanması el-Ensârî ve doğum yeri açısından da el-Kurtubî nisbeleriyle karşılık bulmuştur. Bunlar dışında ise el-Endelüsî nisbesi ülkesini ifade ederken; el-Mâlikî⁸ ise Mâlikî mezhebine mensubiyetini belirtmektedir.

Tabakat ve terâcim kaynakları Kurtubî'nin Endülü's'ün başkenti Kurtuba'da doğduğunu kaydetmekle birlikte,⁹ müfessirin doğumu, ailesi, yetişmesi ve sosyal ve ekonomik durumu gibi konularda hemen hemen hiç bir bilgi içermemektedir.¹⁰ Bu husus daha çok günümüzdeki bazı araştırmacılar tarafından birtakım tarihi veriler ve müfessirin kendi eserlerindeki anlatımlar ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır.¹¹ Meselâ Kurtubî'nin doğduğu zaman dilimi hususunda Kasbî: "Kurtubî'nin Muvahhidler döneminde¹² doğmasının mümkün olduğunu belirtebilirim. Bununla beraber Kurtubî, hicrî VI yüzyılın sonlarında ya da bu tarihten biraz önce de doğmuş olabilir. Bu zaman dilimi ise 580–595 yıllarına, diğer bir ifadeyle son halife Yakup b. Yûsuf b. Abdilmü'min dönemine tekabül etmektedir"¹³ varsayımında bulunurken, Bel'am, bunun hicrî VII/XIII. asrın başında veya VI/XII. asrın sonunda;¹⁴ Alâeddin Ali

luğa fi kitâbibi'l-Câmi li-abkâmi'l-Kur'an (Amman: y.y., 1996), 21-40; Miftah es-Senûsî Bel'am, *el-Kurtubî: Hayâtühû ve âsârühû'l-ilmîyye ve menbecühû fi'l-tefsîr* (Bingazi: y.y., 1998), 85-150; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi* (İstanbul: y.y., 1973), 2: 523; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi* (Fecr Yayınevi: Ankara 1996), 2: 103-115.

³ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an*, thk. Hişâm S. el-Buhârî (Beirut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2001), 1: 15-16, 34-38.

⁴ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 406.

⁵ Müfessirin el-İmâm ve el-Müfessir lakabları, ondan bahseden biyografi kaynaklarının ekseriyetinde yer almaktadır. Bunlar en meşhur lakablarıdır. Kurtubî'nin hayatıyla ilgili vermiş olduğumuz kaynaklara bakılabilir.

⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-ẓunun an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Kılıslı Muallim Rifat-M. Şerefeddin Yaltkaya (İstanbul: y.y., 1360-62/1941-43), 1: 390.

⁷ Yûsuf Abdurrahmân el-Firt, *el-Kurtubî el-müfessir: sîre ve menbec* (Küveyt: y.y., 1982), 33.

⁸ Süyûtî, *Tabakât*, 79.

⁹ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 317; Süyûtî, *Tabakât*, 79; Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 65.

¹⁰ Kurtubî, *Tefsîr*, 1: 20-25.

¹¹ Kasbî, *el-Kurtubî*, 8; Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 13; Heytî, *Ebû Abdillâh el-Kurtubî*, 21.

¹² Muvahhidler (1130-1269), Kuzey Afrika ve Endülü's'te hüküm süren Berberî hanedanıdır (bk. Yûsuf Eşbâh, *Târîhu'l-Endelüs fi abdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, trc. M. Abdullah Annân (Kahire: y.y., 1958), 186, 300, 344; H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit v.dğr., (İstanbul: y.y., 1985), 5: 265–282.

¹³ Kasbî, *el-Kurtubî*, 8.

¹⁴ Bel'am, *el-Kurtubî*, 85-86.

Rızâ, hicrî VI/XII. asrın sonlarında;¹⁵ Heytû, VII/XIII. asrı başlarında¹⁶ ve Selmân ise, hicrî VII/XIII. asrın ilk on yılı olup 600-610 zaman aralığında¹⁷ gerçekleşmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Söz konusu yaklaşımları değerlendiren Ekrem Gülşen'e gelince, müellif *Kurtubî Tefsîri'nde Esbâb-ı Nüzûl* adlı doktora tezinde şöyle farklı bir çıkarım ve tahminde bulunmaktadır:

“Babası 627/1230 tarihinde vefat ettiğinde Kurtubî, henüz yirmi küsur yaşlarında, eğitimini tamamlamamış, dini tahsili devam eden ve ailesiyle aynı evi paylaşmakta ve Kurtuba'da yaşamaktadır. Keza Bakara, 2/245. âyetin tefsirinde kendi ifadesine göre Endülüs'teki hocalarından Ebû Âmir Yahya b. Âmir (ö. 639/1241)'den Rebûlâhir ayı hicri 628/1231 senesinde Kurtuba'da hadis ve kıraat dersleri aldığını haber vermektedir.¹⁸ Buna göre Kurtubî'nin hicri 600-610 tarihleri arasında, Muvahhidler Döneminde (542/1146-663/1248) Kurtuba'da,¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed el-Nâsir zamanında doğduğu tahminini yapabiliriz.”²⁰

Görüldüğü üzere Kurtubî'nin doğum tarihi muayyen olarak bilinmemekle beraber, müfessirin Kurtuba'da doğup büyüdüğünü *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*'da verdiği bilgilerden kesin olarak anlayabiliyoruz. Meselâ müfessir kendisinin Kurtuba'da doğduğuna ve tefsir, hadis, fıkıh ve diğer sahalardaki geniş ilminin altyapısını burada tesis ettiğini ihtiva eden bir olayı, Âl-i İmrân, 3/169-170. âyetlerinin tefsirinde serdetmektedir.²¹

Kaynaklarda Kurtubî'nin ailesi ve yetişkinlik öncesi dönemi hakkında da yeterli bilgi mevcut değildir; onlar sadece Kurtubî'nin künyesinde de zikredilip onunla eşleşen Abdullah adında büyük oğlu ve yine kendisinden rivâyette bulunan Şehâbeddin Ahmed isminde diğer bir oğlu olduğunu belirtmektedirler.²² Biz bu hususa dair birtakım bilgileri yine Kurtubî'nin tefsirinde anlattığı üzücü bir hâdisenin detaylarında görebiliyoruz. Müfessir, Hristiyan İspanyalılar'ın 3 Ramazan 627/16 Temmuz 1230 tarihinde Kurtuba'da gerçekleştirdikleri bir baskında Müslümanların bir kısmını esir alıp bir kısmını ise öldürdüklerini ve babasının da diğer çiftçiler gibi tarlasında çalışırken bu saldırıda öldürüldüğünü haber vermektedir.²³ Kurtubî'nin bu anlatımında çiftçi bir aileye mensup olup dar ya da orta gelirli oldukları²⁴ yer alırken; diğer bir anlatımında ise kendisinin gençlik yıllarında Kurtuba'nın dışında yer alan ve Yahudi Mezarlığı olarak bilinen bölgeden çömlek yapımında kullanılan toprak taşımacılığı yapıp ailesinin geçimine yardımcı olduğunu anlıyoruz. Kurtubî bu bilgileri, *et-Tezkire fî ahvâli'l-mentâ ve umûri'l-âbire* adlı eserinde söz konusu edip o dönemde Kurtuba'da meşhur olan geleneksel zeneatlardan kiremit, çömlek ve benzerlerinin üretimi yapılan bir fabrikaya toprak taşıdığını anlatmaktadır.²⁵

Kurtubî'nin gençlik yıllarına dair ortaya koyduğumuz verilerin yanı sıra müfessirin bu dönemde ilim tahsilini sürdürdüğünü ifade eden bilgiler de *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*'da yer almaktadır; O, tarlada çalışırken Hristiyan İspanyollar tarafından öldürülen babasının şehit olup olmadığını inceleyip

¹⁵ Kurtubî, *el-Veçîz fî fedâilî'l-kitâbi'l-ażîz*, thk. Alâeddin Ali Rızâ (Kahire: y.y., 1992), neşredenin girişi, 13.

¹⁶ Heytû, *Ebû Abdillâh el-Kurtubî*, 21.

¹⁷ Selmân, *el-İmâmî'l-Kurtubî*, 14, 20.

¹⁸ Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, 3: 161.

¹⁹ Ahmed Ahmed el-Bedevî, “el-Kurtubî”, *Mecelletü'r-Risâle* 858 (1949): 1703.

²⁰ Ekrem Gülşen, “Kurtubî Tefsîri'nde Esbâb-ı Nüzûl” (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2002), 17.

²¹ Kurtubî, *Tefsîr*, 4: 186.

²² Süyûtî, *Tabakât*, 79.

²³ Kurtubî, *Tefsîr*, 4: 186.

²⁴ Bk. Tayyar Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 26: 455.

²⁵ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *et-Tezkire fî ahvâli'l-mentâ ve umûri'l-âbire*, nşr. Ebû Süfyân Mahmûd b. Mansûr el-Bestavîsî (Medine: y.y., 1997), 38.

oluşturduğu hukuk normuna göre babasının defin işlemlerini yerine getirmeyi amaçlamaktadır. Kurtubî, hocalarıyla müzakere ettiği bu meseleyi ve elde ettiği hükmü şöyle dile getirmektedir:

“Hocamız kıraat âlimi Ebû Hucce diye bilinen Üstad Ebû Ca’fer Ahmed (ö. 643/1245)’e durumunu sordum. Bana: “Onu yıka ve namazını kıl! Çünkü baban, müslüman ve kâfir saflar arasındaki meydan savaşında öldürülmüş değildir” dedi. Daha sonra hocamız Rebî’ b. Abdurrahman b. Ahmed b. Rebî’ b. Ubey’e (ö. 633/1235) sordum. O ise: O, meydan savaşında öldürülenler hükmündedir” dedi. Arkasından Kâdû’l-cemâ’a²⁶ Ebü’l-Hasen Ali b. Kutrâl’a (ö. 651/1253) etrafında bir grup fukahâ da bulunduğu esnada durumu sordum. Bunlar da: “Onu yıka, kefenle ve namazını kıl!” dediler. Ben de böyle yaptım. Bundan sonra ise, bu meseleyi Ebü’l-Hasen el-Lahmî’nin (ö. 478)²⁷ et-Tebîsra adlı eserinde ve başka kitaplarda gördüm. Eğer bu kitaplardaki izahları daha önce görseydim, babamın cenazesini yıkamayıp onu kaniyla ve elbiseleriyle şehit olarak defnedirim.”²⁸

Bu verilere dayanıp Kurtubî’nin bu dönemde henüz gençlik çağında ve ilimle hemhâl olduğunu söylemek mümkündür; müfessirin bu ve benzeri ifadelerinden onun henüz bir talebe olup tefsir, hadis, kıraat ve fıkıh ilimlerini tahsil ettiğini istidlâl edebiliriz.²⁹

Kurtubî, tahsil hayatını sürdürdüğü yıllara dair anlattığı mesele ve hâdiselerde, bazen dolaylı bazen direkt şekilde tarih verebilmektedir; bu yılların belirlenmesi açısından onun verdiği 627/1230³⁰ tarihi ve buna yaklaşık olanlar önem arz etmektedir. İlim tahsil ettiği tarihi ve yeri ve hocasını ifade etmesi açısından şu örneği değerlendirebiliriz:

Kurtubî, “Kimdir Allah’a güzel bir borç verecek o kimse ki, Allah da o borcu kendisine kat kat ödesin. (Rızkı) Allah daraltır ve genişletir. Ancak ona döndürüleceksiniz” (el-Bakara 2/245) âyetinin tefsirinde bizzat Rasûlüllah’dan kendisine kadar gelen inkıtasız bir senetle bir hadis irad etmektedir. Oniki râviyle Resûlüllah’a ulaşan müfessir, hadisi arz yoluyla almaktadır. Bunu yaparken, hadisi dinlediği yılı, ayı ve yeri sırasıyla 628, Rebûlâhîr ve Kurtuba olarak bildirmektedir. Ayrıca o, Kurtuba’nın tekrar İslam hâkimiyetine girmesi için de dua etmektedir. Hadisi aldığı Şeyhin ise, eş-Şeyh el-Fakîh el-İmam el-Muhaddis el-Kâdî Ebû Âmir Yahya b. Âmir b. Ahmed b. Menî’ el-Eş’arî olduğunu belirtir.³¹

Açıka görülebileceği gibi Kurtubî, 628/1231 yılında Kurtuba’da ikamet etmekte ve ilmî çalışmalar yapmaktadır. O, hadisleri okumakta, şeyhi de onu dinlemektedir. Buradan, Kurtubî’nin Kurtuba’da genç yaşında hadis ilmini tahsil ettiği ve şeyhlerine hadis kıraat ettiği anlaşılmaktadır. Değerlendirdiğimiz veriler Kurtubî’nin, Kurtuba’da sahalarında söz sahibi olan ulemâdan ilim tahsil ettiğini ve kendisinin birikimli ilmî altyapısını gözler önüne sermektedir. Müfessirin bu zengin ilmî ortamındaki tahsil hayatı, Kurtuba’nın Hıristiyanların eline geçmesine kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Biz bu noktadan sonraki sürece dair verilerin izini *el-Câmi’ li-abkâmi’l-Kur’an*’da sürdürdük ve müfessirin Endülüstopraklarından Mısır’a hicret edişine dair bilgilere ulaştık.

Kurtubî, “Kur’an okuduğunda, seninle ahirete inanmayanların arasına gizli bir perde çekeriz” (İsrâ 17/45) âyetiyle ilişkilendirerek yaşadığı bir olayı Tefsirinde anlatırken, Kurtuba şehrine bağlı Mensûr

²⁶ Endülüst’te 715-756 yıllarında Valiler Dönemi’ndeki nüfus, daha çok askerlerden meydana geldiği için, bunların başındaki kadiya kâdû’l-cünd (ordu kadısı), devlet edildikten sonra 756-1031 yıllarında, başkent Kurtuba’da oturan kadiya da, başkadî mânasında kâdû’l-cemâ’a denilirdi. Mülükü’t-tevâif (1031-1090) döneminde ise, kâdû’l-kudât denilmiştir (Bk. Mehmet Özdemir, *Endülüst Müslümanları-II (Medeniyet Tarihi)*, Ankara: TDV, 1997), 139).

²⁷ Bk. İsmâil Paşa, *İzâbu’l-meknûn*, 1: 222.

²⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 4: 186.

²⁹ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 3: 161.

³⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 4: 186.

³¹ Kurtubî, *Tefsir*, 3: 161.

Kalesi isimli bir yerleşim biriminde³² ikamet ettiğini; “Derim ki: Vatanımız Endülüs’de, Kurtuba’ya bağlı Mensûr Kalesi’nde, benim de başımdan benzer bir olay geçti” şeklinde paylaşmaktadır.³³ Müfessirin bu tecrübesinden Hıristiyan İspanyolların Kurtuba yakınlarındaki yerleşim yerlerini teker teker ele geçirdiği, bu işgalin kendisinin yaşadığı Mensûr Kalesi’ne gelip dayandığı ve düşman ordusunun çemberi daraltıp adım adım Kurtuba’ya yaklaştığı anlaşılmaktadır. Müfessir söz konusu işgalin tarihi hakkında bilgi vermemekle birlikte; öyle görünüyor ki Mensûr Kalesi’nin işgali, 3 Ramazan 627/16 Temmuz 1230 tarihinde gerçekleşip Kurtubî’nin babasının da katledildiği baskın ile Kurtuba’nın işgal edildiği 23 Şevvâl 633/30 Haziran 1236³⁴ tarihleri arasında yer almaktadır. Muhtemelen Kurtubî, bu işgali müteakip Kurtuba şehrinin merkezine sığınmıştı. Bundan sonraki gelişmeleri izlemeye devam ettiğimizde ise kaynaklarda müfessirin hicretine dair muayyen bir tarihin yer almadığını tesbit etmekle birlikte; yine tefsirindeki verilerin ışığında bu sürecin muhtemelen Kurtuba’nın düşüşünden sonra vuku bulduğunu söyleyebiliriz;³⁵ zira Mensur Kalesi gibi Kurtuba’nın etrafındaki bölgelerin işgalinden sonra müslümanların Kurtuba’ya sığınmasından hareketle, Kurtuba’nın da onların istilasının ardı sıra işgal edildiğini ve bu iki işgal arasında çok uzun bir süre geçmediğini söylemek mümkündür.

Bu hususta Kasbî ise, Mensur Kalesi’nin hicri 632/1234-1235 yılında Kurtuba civarında İspanyol Hıristiyanlar tarafından ele geçirilen kalelerden biri olabileceği ve müteakiben Kurtuba’nın 23 Şevvâl 633/30 Haziran 1236 tarihinde ele geçirilip halkın bu şehri terkettiği çıkarımlarından hareket edip Kurtubî’nin Endülüs’ten ayrılışının 633’lü yılların hemen ardı sıra gerçekleşmiş olabileceği şeklinde daha net ifadeler kullanmaktadır.³⁶

Coğrafik açıdan düşündüğümüzde Endülüs’ten hicret eden müfessirin tabii olarak ilk sığınacağı bölge Kuzey Afrika topraklarıydı; ama ilim merkezleri açısından bu hususa yaklaşıldığında ise Afrika’nın doğusunda yer alan Mısır’a gitmek daha doğru bir tercih olurdu. Üstelik bu zaman zarfında İslam âleminin batısını teşkil eden Endülüs, İspanyol Hıristiyanları tarafından işgal edilirken; doğusu da Moğol istilâsı altında kıvranıyordu. Böyle bir kıskaç altında kalıp tarihinin en zor dönemlerinden birini geçiren müslümanların doğuda yaşayanları batıya; batıdakiler ise doğuya doğru hicret etmek zorunda kalmıştır; zira bu şartlar altında âlimlerin ve ilim ehlinin toplanabileceği uygun ilim merkezi olarak Mısır ön plana çıkmış ve İslam âleminin doğusu ile batısının kesiştiği bu güvenli ülke onlar tarafından tercih edilmiştir.³⁷

Bu süreçle ilgili temel kaynaklarda herhangi bir mâlûmat mevcut değildir; buna ek olarak Kurtubî’nin Mısır’a ailesiyle birlikte gelip gelmediği hususu da onlarda yer almamaktadır.³⁸ Bununla birlikte muhtemelen Kurtubî de pek çok ilim ehlinin yaptığı gibi ailesiyle birlikte Mısır’a hicret edip burada ilim tahsilini sürdürmüştür. Öyle anlaşıyor ki Kurtubî, Endülüs’te tamamlamaya imkân

³² Bk. Kurtuba’nın kuzey doğusunda bulunan bir bir kaledir (Selmân, *el-İmâmü’l-Kurtubî*, 19).

³³ Kurtubî, *Tefsir*, 10: 175.

³⁴ Kurtuba’nın işgal edildiği yıl olarak bazı kaynaklarda hicri 633 yılı gösterilirken, diğer bazı kaynaklarda, özellikle milâdi takvimin esas alındığı ansiklopedik eserlerde, bu tarih hicri 634 yılı olarak ifade edilmektedir. Bu farklılığın sebebi, 1236 miladi yılının ilk yarısının hicri 633 yılına, ikinci yarısının ise hicri 634 yılına tekâbüle ediyor olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, ay ve gün belirtmeden, sadece yıl belirtilen ifadelerde her ikisi de doğru olarak kabul edilebilir. Fakat ay ve gün belirtildiği zaman doğru olan tarihin, bizim yaptığımız gibi, 633 yılına tekâbüle ettiği görülmektedir (Muhammed Muhtar Paşa, *Kitâbu’t-tevfîkâti’l-ilâhîyye fî mukâreneti’t-tevârîhi’l-hicriyye bi’s-sunîni’l-İfrîkiyye ve’l-kıbtîyye* (Beyrut: y.y., 1980, 666). Makkârî ise, Kurtuba’nın işgalini 23 Şevvâl 636 olarak belirtir. Halbuki üzerinde ittifak edilen tarih 633 yılıdır (Bk. Makkârî, *Nefhu’t-tîb*, 2: 585).

³⁵ Bk. Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, 26: 455.

³⁶ Kasbî, *el-Kurtubî*, 20.

³⁷ Bk. Kasbî, *el-Kurtubî*, 20-21; Selmân, *el-İmâmü’l-Kurtubî*, 38-39.

³⁸ Bk. Bedevî, “el-Kurtubî”, 1703.

bulamadığı eğitimin üçüncü merhalesini (rahalâtü'l-ilm) teşkil eden ihtisas dönemini,³⁹ Mısır'da tamamlayıp eserlerini burada kaleme telif etmiştir.

1.2. Kurtubî'nin Mısır'daki Hayatı

Endülüs'teki hayatında olduğu gibi Kurtubî'nin Mısır'daki hayatına dair de temel kaynaklarda neredeyse herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bundan dolayı yine onun eserlerinden yola çıkarak birtakım sonuçlara gidilmektedir ki ben de bunlara dair *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'ân*'da tesbit ettiğim bazı verilerin olduğunu belirtmek isterim.⁴⁰ Bu hususta öncelikle Kasbî'nin ileri sürdüğü bir takım veri ve tahminlere yer vermek istiyorum.

Kasbî, Endülüs'ten Mısır'a gelip Said bölgesine veya Kahire şehrine gitmek isteyen kimselerin, ister kara veya ister deniz yoluyla gelsinler, mutlaka İskenderiye'ye uğramak zorunda olduklarından ve Kurtubî'nin bazı hocalarının da bu şehirde ikamet ettiklerinden hareket edip Kurtubî'nin önce İskenderiye'de belli bir zaman kaldığını, daha sonra da Said bölgesinde el-Minye olarak bilinen Münyetü Benî Hasîb şehrine gitmiş olmasının icab ettiğini ve hocalarından birisi olan İmam Muhaddis Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Revvâc'ın, 648/1250 tarihinde vefat etmesi sebebiyle ise, Kurtubî'nin bu tarihten önce İskenderiye'ye varmış olması gerektiğini ileri sürmektedir.⁴¹ Bunun yanı sıra genel olarak Kurtubî'nin Mısır'daki hayatına dair pek çok veriyi tefsirinde bulmak mümkün olup bunların muhtevasını ise daha çok müfessirin bulunduğu ortama dair yaptığı ilmî, ictimâî, iktisadî ve siyasî değerlendirmeler oluşturmaktadır.⁴²

Bir ilim merkezi olan Mısır'da ilim tahsilini kesintisiz ve yoğun şekilde sürdüren Kurtubî, İskenderiye'de İbnü'l-Müzeyyen diye anılan Ahmed b. Ömer el-Kurtubî (ö. 656/1258)'den, *el-Müjhim fî şerhi Sabîhi Müslim* adlı eserinin bir kısmını dinledi; ayrıca Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Revvâc (ö. 648/1250), Ebû Muhammed Abdülmü'ti el-Lahmî (ö. 638/1241)'den faydalandı. Şehâbeddin el-Karâfî (ö. 684/1286) ile Feyyûm'a seyahat etti. 647/1249'de Mansûre'ye uğradı ve burada Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-Bekrî'den (ö. 656/1258) ders okudu. Kahire'de bir müddet kalan Kurtubî, Said bölgesinde Münyetü Benî Hasîb'e yerleşti ve hayatının sonuna kadar burada yaşadı.⁴³

Kurtubî'nin, müderrislik, kadılık ya da herhangi bir resmi görevde bulunduğu dair kayıt kaynaklarda yer almamaktadır bilakis bunlardan bilinçli şekilde uzak kalıp Kur'an ve Sünnet çerçevesindeki zühd hayatını tercih ettiğini ifade eden bilgiler mevcuttur.⁴⁴ Müfessir, Mısır'daki ilmî seyahatlerinden sonra bu ülkenin güneyinde yer alıp küçük bir yerleşim birimi olan Münyetü Benî

³⁹ Endülüs'te üç aşamalı bir eğitim ve öğretim sistemi vardı. Altı yaşından itibaren başlayıp altı yedi yıl süren ilk dönemde, diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi Kur'an-ı Kerim ve ilmihal bilgileriyle Arapça ve şiir öğretiliyor, mekân olarak da küçük mescidlerle camilere yakın evler, öğretmenlerin evleri ya da devlet tarafından açılan yatılı mektepler kullanılıyordu. İlk aşamayı tamamlayan öğrenciler dilerlerse "şüyûh" denilen müderrislerin etrafında oluşan halkalara katılırlardı. Belli bir program ve süreyle kayıtlı olmayan bu halkalarda dil ve edebiyat, fıkıh, tefsir, hadis, tıp, matematik, kimya gibi ilimler okutulurdu. Üçüncü aşamada ise ihtisaslaşma başlardı. Bu da XI. yüzyıldan itibaren açılan medreselerde veya Kayrevan, Kahire, Dimeşk., Bağdat, Medine ve Mekke gibi ilim merkezlerinde gerçekleştirilirdi. Bu dönemin sonunda, okudukları medreselerden başarılı talebelere müderris olabileceklerini gösterir icâzetnâmeler verilirdi (Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 11: 219).

⁴⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 20-25.

⁴¹ Kasbî, *el-Kurtubî*, 20-21.

⁴² Kasbî, *el-Kurtubî*, 20.

⁴³ Selmân, *el-İmâmî'l-Kurtubî*, 38-39.

⁴⁴ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 2: 308-309; Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 65-66; geniş bilgi için bk Abdullah Bayram, *Kurtubî ve Fıkahî Tefsiri* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008), 63, 185-192, 322-339.

Hasîb'e⁴⁵ yerleşmiş ve kuvvetle muhtemel ki meşhur tefsiri *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* başta olmak üzere kıymetli eserlerini buranın âsûde ortamında telif etmiştir.⁴⁶

1.3. Kurtubî'nin Vefatı

Kurtubî, 9 Şevvâl 671/29 Nisan 1273'te Mısır'ın Münyetü Benî Hasîb şehrinde, pazartesi gecesini vefat edip buraya defnedilmiştir. Bu hususta kaynaklar ittifak içinde olup Kurtubî'nin ölüm tarihini sadece yıl,⁴⁷ hem yıl hem ay⁴⁸ ya da bunlara ek olarak gün kaydıyla zikretmişlerdir.⁴⁹ Bugün Kurtubî'nin kabri, Münyetü Benî Hasîb şehrinin Arzusultan semtinde bulunup müfessirin adına inşa edilen bir caminin türbesine 1971'de nakledilmiştir. Burası halen ziyarete açık bulunmaktadır.⁵⁰

2. KURTUBÎ'NİN İLMÎ VE AHLÂKÎ ŞAHSİYETİ

Tefsir, Hadis, Kıraat ve Fıkıh başta olmak üzere diğer birçok İslâmî ilimleri de tahsil eden Kurtubî, İslâm düşünce tarihinin öne çıkan müfessirlerinden olup "ilimde derya" diye vasfedilmiştir.⁵¹ Eserlerini selef-i sâlihîn çizgisinde telif edip Ehl-i sünnet mezhebine ters düşen her türlü yaklaşım⁵² ve ekolü Kur'an ve Sünnet çerçevesinde eleştirmiştir.⁵³ Muhtelif sahalarda eser veren müfessirin en önemli eseri *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* adlı ahkâm ağırlıklı meşhur tefsiridir.⁵⁴

Endülüs, genel kabul gören görüşe göre 92/711 yılında Târik b. Ziyâd (ö. 102/720) kumandasında fethedilmiştir. Bu yeni devlet, ilim, kültür ve fikir hayatında hep ilerlemeye devam edip hicri 300-350 senelerinde Abdurrahmân el-Nâsır (316-929/350-961) döneminde zirveye ulaşmıştır. Endülüs İslâm medeniyet ve kültürünün parlak dönemleriyle eş zamanlı olarak Kurtuba ve Bağdat öne çıkıp ilim ve fennin merkezi kabul edilmiştir.⁵⁵ Kurtubî de, bu dönemler içinde yetişen belli başlı âlimlerdendir.

Kurtubî, ilim tahsiline doğup büyüdüğü Edülüs'te başlamış ve bu toprakların işgalinden sonra ise bunu hicret ettiği Mısır'da sürdürüp kendini tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, akaid, dil ve tarih gibi belli başlı alanlarda yetiştirmiştir. Ayrıca müfessir söz konusu alanlardaki eserleri de tefsirinde değerlendirip bunların hemen hepsini kaynak olarak kullanmış ve onları tanımamızı sağlamıştır.

Kurtubî'nin de yaşadığı dönem dahil olmak üzere Endülüs'ün ilim ve kültür hayatı çerçevesinde bir ilim talebesi eğitim ve öğretimine hafızlıkla başlayıp⁵⁶ bunu sırasıyla Kıraat, lugat, dil, Hadis ve Fıkıh ilimleriyle sürdürürdü.⁵⁷ Gerek kaynaklarda gerekse Kurtubî'nin eserlerinde onun böyle bir tahsil hayatı yaşadığına dair herhangi bir bilgiyi tesbit edememekle birlikte; müfessirin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*'da birçok hocasıyla ilim meclislerinde muhtelif konuları müzakere ettiğini göz önüne aldığımızda, onun da

⁴⁵ Münyetü Benî Hasîb; Münyetü Ebî Hasîb, el-Minye veya münye olarak da bilinir. "Min" harfi dammeli olarak yazılır. Mısır'ın güneyinde es-Saidü'l-ednâ adı verilen bölgede ve Nil nehrinin kenarında büyük, güzel ve kalabalık bir şehirdir. (Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, nşr. Ferîd Abdülaziz el-Cündî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1410/1990), 5: 253.

⁴⁶ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 2: 201; 3: 161.

⁴⁷ Örnek olarak bk. Süyûtî, *Tabakât*, 79.

⁴⁸ Örnek olarak bk. İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 2: 308-309.

⁴⁹ Örnek olarak bk. Makrîzî, *Mukaff'e'l-kebir*, 5: 147-148; Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 65-66.

⁵⁰ Kasbî, *el-Kurtubî*, 30.

⁵¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 74-75.

⁵² Kurtubî, *Tefsir*, 7: 68; 3: 283-285; 4: 130-131.

⁵³ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 16, 179-180, 186-187, 210; 4: 123; 11: 31-32.

⁵⁴ Zehebî, *et-Tefsir*, 2: 321-326; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2: 103-115.

⁵⁵ Bk. Özdemir, "Endülüs", 11: 219-221.

⁵⁶ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi (Kahire: y.y., 1401), 342.

⁵⁷ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. Saîd el-Evsî el-Ensârî el-Merrâküşî, *eş-Zeyl ve't-tekmile li-kâtâbeyi'l-Mensûl ve's-Sıla* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb t.y.), 585; Bel'am, *el-Kurtubî*, 119.

yerleşik olan bu sistemde ilim tahsil ettiğini ileri sürebiliriz. Bu hususu Kurtubî'nin hafızlığını bitirdikten sonra kıraat-ı Seb'a okuması⁵⁸ ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Kaysî el-Kurtubî [İbn Ebî Huce] (ö. 643/1245) adlı hocasına Hristiyan İspanyollar tarafından baskında öldürülen babasının şehit olup olmadığı meselesini sorması⁵⁹ gibi verilerle örneklendirebiliriz. Benzer örneklerin müfessirin hocalarını işleyeceğimiz başlık altında gözlemlenmesi de mümkündür.

Biyografi kaynakları, ittifak etmişçesine Kurtubî'nin ilmî ve ahlâkî şahsiyetinden övgü ile bahsederler. Meselâ Zehebî, Kurtubî'nin faydalı eserlerinin, ilimde derya ve imam olduğunu, derin mütalaa vasfını ve üstün faziletini gösterdiğini belirtirken;⁶⁰ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî ise onun hadisin ince mânalarına vâkıf bir dalgıç niteliği taşıdığını ve ilmî eserler telif edip nakil işini hakkıyla yapan büyük âlimlerden biri olduğunu vurgulamaktadır.⁶¹ Aynı zamanda bu eserler Kurtubî'nin din ve diyânetine önem verip zühd ve takvâ içinde bir hayat sürdürdüğüne dikkat çekerler.⁶² Kur'an ve Sünnet çerçevesindeki ibâdet hayatına önem veren Kurtubî, *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire* adlı eserinde ölüm ve âhiretle ilgili konuları tafsilatlı olarak işlemiş ve *Kum'u'l-bırs bi'z-zühd ve'l-kanâ'a ve reddü zıllî's-suâl bi'l-kesb ve's-sınâ'a* isimli eserinde ise zühd, kanaat ve takva gibi erdemleri tavsiye etmiştir. Bu da Kurtubî'nin ahlâkî değerlere ne kadar önem verdiğini gösterir. Kurtubî'nin ahlâkî şahsiyeti hakkında bilgi veren tarihçiler ve biyografi yazarları da, onun üstün bir ahlâka sahip olduğunu benzer ifadelerle ve ittifakla ortaya koyarlar. Kurtubî, ilmiyle amil olup zühd, kanaat, takva ve vera' sahibidir. Ömrünü ilme adanarak, zamanını ilim, ibâdet ve tasnife vakfetmiştir. Kaynaklar, onun dış görünüşü için gereğinden fazla çaba harcamayıp bu hususta kendini zora sokmayan bir tutum içinde olduğunu ve günlük hayatını "başında bir takke ve tek kat bir elbise" ile sürdürdüğünü belirtirler.⁶³

Burada açıklığa kavuşturmamız gerekir ki temel kaynakların Kurtubî'nin tabii bir hayat yaşadığına ilişkin verdiği bilgileri yanlışla düşmeden anlamamız için konunun Kur'an ve Sünnet ışığında ve Kurtuba şartlarında değerlendirilmesi önemli olup bu verilerin bizi müfessirin giyim-kuşamına özen göstermediği şeklindeki bir çıkarıma götürmemesi gerekir. Kurtubî'nin tefsirindeki genel yaklaşımı ve bu hususu ilgilendiren pekçok açıklaması incelendiğinde onun kılık-kıyafet konusunda mutedil olduğu net olarak görülmektedir.⁶⁴ Makkârî, kaynakların verdiği bu bilgiyi, Endülüs sosyal hayatı açısından değerlendirip halkın genellikle giyim-kuşama önem verdiği ve bunun aşırı titizlik ve düşkünlüğe kadar varabildiği; Kurtubî'nin ise bu aşırılıklardan uzak kalıp mutedil ve doğal yaşamayı tercih ettiği şeklinde yorumlamaktadır.⁶⁵

Endülüs toplumunda zenginler lüks ve debdebeli bir hayat sürüyorlardı. İçme suyu da temin edilmiş olan evleri genellikle iki katlı ve bahçeli idi; bazılarının geniş bir kütüphanesi de bulunurdu. Hükümdarın ve devlet adamlarının sarayları, vilâyetlerde vali ve diğer idarecilerin kaldıkları geniş müştemilâtli konaklar âdeta küçük birer şehir merkezi mahiyetinde idi. İdarecilerin ve zenginlerin evlerinde hoş vakit geçirmek için edebiyat ve ilmî münazara meclisleri ve av partileri tertip edilir, satranç gibi oyunlar oynanırdı. Şehirlerde birçok hamam bulunuyor, bunlar bir gün erkekler, bir gün kadınlar için açılıyordu; zenginlerin gittiği hamamlar ise ayrıydı. Endülüslü kadınlar geniş bir hürriyete sahiptiler.

⁵⁸ Bel'am, *el-Kurtubî*, 120.

⁵⁹ Kurtubî, *Tefsir*, 4: 186.

⁶⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 74-75; Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 66; Benzer ifadeler için bk. Makkârî, *Nefhu't-tîb*, 2: 210-212.

⁶¹ İbnü'l-İmâd, *Şeşerât*, 5: 335.

⁶² Bk. Makkârî, *Nefhu't-tîb*, 2: 210-212; Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 65-66; Zehebî, *et-Tefsir*, 2: 321-326.

⁶³ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 2: 308-309; Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 65-66.

⁶⁴ Kurtubî, *Tefsir*, 6: 160-161.

⁶⁵ Makkârî, *Nefhu't-tîb*, 2: 210-211; Kasbî, *el-Kurtubî*, 35.

Sokaklarda rahatça dolaşır, halkalar oluşturarak sohbet ederler ve vakit namazlarını da çok defa camide kılarlardı.⁶⁶

Kurtubî ise bu meseleyi; “Ey Âdemoğulları! Size avret yerlerinizi örtecek giysi ve süslenecek elbise verdik. Takva (Allah’a karşı gelmekten sakınma) elbisesi var ya, işte o daha hayırlıdır. Bu (giysiler), Allah’ın rahmetinin alametlerindedir. Belki öğüt alırlar (diye onları insanlara verdik)” (el-A’raf 7/26) ve “De ki: “Allah’ın, kulları için yarattığı zîneti ve temiz rızkı kim haram kılmış?” De ki: “Bunlar, dünya hayatında mü’minler içindir. Kıyamet gününde ise yalnız onlara özgüdür.” İşte bilen bir topluluk için âyetleri, ayrı ayrı açıklıyoruz” (el-A’raf 7/32) âyetlerinin tefsirinde oldukça açık şekilde belirtmektedir.

Kurtubî, selef-i sâlihînin Kur’an anlayışına dikkat çekip; “Kaba elbiseler giymek, insanları tevazuya ve ehemmiyetsiz şeyleri terketmeye daha yakın hale getirir anlayışı delilsiz olup sırf mücerret bir iddiadır. Zira Allah Teâlâ’nın izniyle ileride de açıklayacağımız gibi faziletli âlimler takvâya sahip olalarının yanı sıra ince ve yumuşak elbiseler giymişlerdir” ifadelerinden sonra birinci âyte-i kerimeyi şöyle yorumlamaktadır:

“Bu âyet, değerli elbiselerin giyilip Cuma ve bayramlarda, insanlara birlikte olunacak zamanlarda ve kardeş ve akraba ziyaretlerinde bunlarla süslenilebileceğini ifade etmektedir. Bu hususta Ebü’l-Âliye der ki: Müslümanlar, birbirleriyle ziyaretleştiklerinde güzel elbiselerini giyerlerdi. Şimdi bu insanlar nerede, keten ve yün gibi kaba elbiseleri tercih edip söz konusu tutumdan yüz çeviren ve buna da; “Takva (Allah’a karşı gelmekten sakınma) elbisesi var ya, işte o daha hayırlıdır” âyetini delil gösterenler nerede?! Heyhat! Acaba bunlar takvâlı da bizim sözünü ettiğimiz insanlar takvâ elbisesini çıkarmışlar mıydı?! Hayır. Allah’a yemin olsun ki bilakis bunlar hem takvâlı hem de bilgili ve akıllı kimselerdi. Diğerleri ise boş iddia sahipleri olup kalplerinde takvâ adına bir şey yoktur.”⁶⁷

Kurtubî, *el-Câmi’ li-’abkâmi’l-Kur’ân*’da insanları “yüce ahlâk”⁶⁸ erdemine teşvik edip kötü tutum ve davranışlardan ise sakındırmaktadır. Bu hususları ise âyet ve hadislerle ilintili şekilde işleyen müfessir iyi ve kötü davranışları sadece belirtmekle kalmaz; bilakis onları doğuran psikolojik ve sosyal faktörlere de dikkat çekmeyi özen göstermektedir. Bu hususa dair şu örneği verebiliriz:

Kurtubî, “Hani, Rabbin meleklere, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti. Onlar, “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.” demişler, Allah da, “Ben sizin bilmediğinizi bilirim” demişti” (el-Bakara 2/30) âyetindeki diyalog istikametinde genelde insanların; özelde ise âlimlerin takınması gereken üstün tavırlara dikkat çekip onları alçak gönüllü olmaya şöyle çağırılmaktadır: “Herhangi bir husus hakkında bilgilenmek için kendisine soru sorulan kimse, eğer sorulan sorunun cevabını bilmiyorsa melek, peygamber ve fazilet sahibi ilim insanlarına uyup “Ben bilmiyorum; en iyi bilen Allah’tır!” diye cevap vermelidir.”

Kurtubî, söz konusu ahlâkî erdemi sergilemeyip insanlara yanlış bilgiler veren davranışın altında riyâset⁶⁹ ve ilimde insaf sahibi olmama faktörlerinin yattığını belirtmesinin ardı sıra söz konusu faktörlerin yol açacağı ahlâkî erozyonun sosyo-psikolojik boyutunu: “Günümüzde ilim, dünyada üstünlük sağlamak ve kalbe katılık verip kinleri yerleştiren tartışma ve münazaralarla akranlara galip gelmek için tahsil edilir olmuştur” şeklinde vurgulayıp bu tür davranışların yol açacağı dinî ve psikolojik tahribata ise şöyle dikkat

⁶⁶ Özdemir, “Endülüs”, 11: 217.

⁶⁷ Kurtubî, *Tefsir*, 7: 167.

⁶⁸ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 18: 146.

⁶⁹ Kişiyi toplumda saygınlık kazandıran ve bir tutku halini alarak ahlâkî hayata zarar verebileceği düşünülen şan, şöret, mevki anlamında ahlâk ve tasavvuf terimi (Mustafa Çağrıncı, “Câh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 14-15).

çekmektedir: “Bu tür maksatlar ve davranışlar, insanları takvâsızlığa/dinin emir ve tavsiyelerine uymama ve haram ve günahlardan kaçınma hususunda titizlik göstermemeye⁷⁰ ve Allah’tan korkmamaya/insanların Allah katındaki durumu hakkında hissettiği korku ve kaygıları terkedip hissizleşmeye⁷¹ iter.”⁷² Kurtubî, her konuyu Kur’an ve sünnet çizgisinde ele aldığı gibi ihlas, takvâ, verâ ve zühd gibi ahlâkî hususları da bu zeminde değerlendirip insanları selef-i sâlihînin doğru ve mutedil yoluna teşvik etmekte ve onları ifrad veya tefride götürecektir tutum ve davranışlara karşı uyarmaktadır.⁷³

2.1. Kurtubî’nin Hocaları

Temel kaynaklarda Kurtubî’nin hocalarına ilişkin herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bu yüzden başta *el-Câmi’ li-ahkâmîl-Kur’ân* olmak üzere, Kurtubî’nin eserlerini tarayıp onun açıkça zikrettiği ya da kitaplarındaki ifadelerden dolayı olarak onun hocası olduğu anlaşılan ilim insanlarını eksiksiz şekilde belirlemeye çalıştık. Makalede vurguladığımız üzere Kurtubî, Endülüs ve Mısır’da yaşamıştır. Bu bakımdan Tefsir, Hadis ve Fıkıh âlimi olan Kurtubî, temayüz ettiği bu ilimlerin yanı sıra pek çok ilimde de söz sahibidir. İlim tahsilini Endülüs ve Mısır’daki muhtelif ilim merkezlerinde gerçekleştiren müfessir,⁷⁴ böylelikle hem Batı hem de Doğu’daki âlimlerden ders görmüştür.⁷⁵ Kurtubî’nin hocalarının ilim merkezleri zemininde işlenmesinin daha açıklayıcı olacağını düşünüp onları ölüm tarihlerine göre değil,⁷⁶ müfessirin hayatının akışı istikametinde coğrafik olarak sınıflandırıp onları Endülüs ve Mısır başlıkları altında inceledik ve bu gruplara girmeyenleri ise ayrıca belirttik.

2.1.1. Endülüs’teki Hocaları

1. *Ebû Süleymân Rebî’ b. Abdîrahmân b. Ahmed b. Rebî’ b. Ubeyy el-Eş’arî* (ö. 633/1235).

Kurtubî, Hıristiyan İspanyollar tarafından beldelerine yapılan bir baskında öldürülen babasının şehit olup olmadığını araştırırken bu hususu hocasına sorduğunu şöyle ifade etmektedir: “Bunu hocamız Rebî’ b. Abdîrahmân b. Ahmed b. Rebî’ b. Ubey’e sordum. O da: ‘Babanın durumu tıpkı meydan savaşında öldürülenler hükmündedir’ şeklinde cevap verdi.”⁷⁷

Âdaletli ve faziletli kişiliğiyle bilinen bu ilim adamı, son Kurtuba kadısıdır. Kendisi de, Kurtubalıdır. Ayrıca muhaddis kimliğiyle temayüz etmiştir. Kurtuba’nın 23 Şevvâl 633/30 Haziran 1236 tarihinde Hıristiyan İspanyollar tarafından istila edilmesini müteakip İsbiliyye’ye hicret etmiş ve burada vefat etmiştir.⁷⁸

2. *el-Kâdî Ebû Âmir Yahya b. Âmir b. Ahmed b. Rebî’ el-Eş’arî* (ö. 639/1241).

Kurtubî’nin ifadelerinde açıkça yer aldığı üzere müfessir kendisinden hadis ilmini tahsil edip ondan çok hadis nakletmiştir. Müfessir Kurtuba’dayken, ondan arz (kıraat) metoduyla hadis aldığını “kıraaten minnî aleyh” ibâresiyle ifade etmekte ve bunun 628/1231 yılı Rebîulâhir ayında, Kurtuba şehrinde gerçekleştiğini belirtmektedir. Ayrıca Kurtubî hocasından, şeyh, fakih, imâm, muhaddis ve kâdî

⁷⁰ Bk. Süleyman Uludağ, “Takvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 484-486).

⁷¹ Bk. Mustafa Kara, “Havf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 528-531.

⁷² Kurtubî, *Tefsir*, 1: 202-203.

⁷³ Örnek olarak bk Kurtubî, *Tefsir*, 6: 158-161.

⁷⁴ Bk. Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 63.

⁷⁵ Muhammed Benşerife, *el-İmam el-Kurtubî el-müfessir: sîretühû min teâlîfihî* (er-Rabat: Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulema Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs ve İhyâ't-Türâs, 2010), 12-38.

⁷⁶ Meselâ krş. Heytî, *Ebû Abdillâh el-Kurtubî*, 26.

⁷⁷ Kurtubî, *Tefsir*, 4: 186; bk. Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 65-66.

⁷⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilâ li-Kitâbi's-sıla*, nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî (Kahire: Mektebetü'l-Müsennâ, 1955), 1: 67; İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 142; bk. Kasbî, *el-Kurtubî*, 13; Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 65-67.

unvanlarıyla bahsetmekte ve mezhebi ve nesebi itibarıyla Eş'arî olduğunu ifade etmektedir.⁷⁹ Kurtuba ve Gırnata şehirlerinde baş kadılık yapmış ve bu esnada da Kurtubî'ye de ders vermiştir.⁸⁰ İbnü'l-Ebbâr, onun 553/1138 yılında doğduğunu ve felçli olarak Mâleka'da,⁸¹ hicri 639 veya 640 senesinde vefat ettiğini belirtir.⁸²

3. *Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Kaysî el-Kurtubî [İbn Ebî Hucce] (ö. 643/1245)*

Bu hocasından özellikle kırâat, nahiv, hadis ve fıkıh⁸³ alanında istifade ettiğini belirtip onu “kırâat, nahiv ve hadis âlimi” olarak niteleyen Kurtubî, babasının Hristiyan İspanyollar tarafından öldürüldüğü baskında şehit olup olmadığı meselesini Kurtuba'da diğer hocalarına sorduğu gibi ona da yönelmiştir.⁸⁴

Kurtuba'da doğup büyüyen ve ilim tahsilini de burada gerçekleştiren bu âlim daha sonra İskenderiye'ye yerleşmiş ve orada dersler vermiştir. Kaynaklarda Arapça ve Kur'an ilimleri alanında temayüz ettiği vurgulanır. Maliki mezhebine mensup muhaddis ve fakih olarak nitelendirilir. *Muhtasarü's-Sabîhayn, Muhtasarü't-Tefsire fi'l-kırâat, Tesdîdü'l-lisân li-zîkri envâi'l-beyân, Tefhîmü'l-kulûb bi âyâtî allâmi'l-ğuyûb ve Minhâcü'l-İbâd* adlı eserleri vardır.⁸⁵ Kurtuba'nın 23 Şevvâl 633/30 Haziran 1236 tarihinde Hristiyan İspanyollar tarafından istila edilmesini müteakip İşbiliyye'ye hicret etmiştir. Rumlar tarafından denizde esir alınıp eziyet edilmiş ve bu hadisenin ardından 643/1245 senesinde Meyrûga'da vefat etmiştir.⁸⁶

4. *Kâdü'l-Cemâ'a Ebü'l-Hasen Ali b. Kutrâl (ö. 651/1253).*

Kurtubî, tefsirinde bu ilim insanını *Kâdü'l-cemâ'a*⁸⁷ vasfıyla nitelemekte ve ona etrafını fakihlerin sardığı bir esnada fikhî bir mesele sorduğunu anlatmaktadır.⁸⁸ Bu veriye göre onun Kurtuba kadısı olduğu dönemde Kurtubî'nin kendisinden ilim tahsil ettiği söylenebilir. Nitekim temel kaynaklar, tam adı Ebû'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Ensârî el-Kurtubî el-Malikî olup Übezze, Şâtbe, Sebte, Fas ve Kurtuba şehirlerinde kadılık ve baş kadılık yapan bu âlimi, Kurtubî'nin hocaları arasında saymaktadırlar.⁸⁹ İbn Kutrâl, Fas'ın Merrâkeş şehrinde 651/1253 tarihinde vefat etmiştir.⁹⁰

Biz, Kurtubî'nin Endülüs'te söz konusu ulemâdan ilim tahsil ettiğine dair bilgi ve belgeleri müfessirin eserlerini temel alıp “Endülüs'teki Hocaları”nın tesbitini amaçladık. Araştırmamız sonucunda bunların dışında Endülüs'te başka bir hocası olduğu verisine ise ulaşamadık. Fakat bazı çalışmalarda⁹¹ Endülüs'teki hocaları arasında hicrî 549'da doğup hicrî 622'de vefat ettiği kaydedilip isimleri “Ebu

⁷⁹ Kurtubî, *Tefsir*, 3: 161; a.mlf. *Tezkiye*, 641; Kasbî, *el-Kurtubî*, 17; Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 68; Kurtubî Tefsiri'nde geçtiği yerler için bk. Meşhûr Hasan Selmân-Cemâl Abdüllâtîf ed-Desûkî, *Keşşâf tablîlî li'l-mesâilî'l-fikihîyye fi Tefsiri'l-Kurtubî* (Tâif: y.y., 1988), 20.

⁸⁰ Bkz. İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 353; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 23: 80.

⁸¹ Mâleka: Yaklaşık sekiz asır Endülüs İslâm hâkimiyetinde kalan ve bugün Malaga diye anılan şehir. İber yarımadasının güneyinde, Guadalmedina (Vâdilmedîne) nehrinin Akdeniz kıyısında meydana getirdiği deltanın yanbaşında Gibralfaro (Cebelfâruh) denilen tepenin yükseldiği bir koyun kenarında bulunmaktadır. (İsabel-Secall Calero, “Mâleka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 485-486).

⁸² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 23: 80.

⁸³ Kurtubî, *Tefsir*, 4: 186.

⁸⁴ Kurtubî, *Tefsir*, 11: 177-178.

⁸⁵ Bk. İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 2: 309; Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 66; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 5: 673-674; Kasbî, *el-Kurtubî*, 12; Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 63-65; Bel'am, *el-Kurtubî*, 108-109.

⁸⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zejjînün*, 1: 599.

⁸⁷ Endülüs'te 715-756 yıllarında Valiler Dönemi'ndeki nüfus, daha çok askerlerden meydana geldiği için, bunların başındaki kadıya kâdü'l-cünd (ordu kadısı), devlet edildikten sonra 756-1031 yıllarında, başkent Kurtuba'da oturan kadıya da, başkadı mânâsında kâdü'l-cemâ'a denilirdi. Mülükü't-tevâif (1031-1090) döneminde ise, kâdü'l-kudât denilmiştir. [Bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları-II (Medeniyet Tarihi)*, 139].

⁸⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 4: 186; bk. Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 68-69.

⁸⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 23: 304; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 5: 254; Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 68.

⁹⁰ Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 23: 304; Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 68-69.

⁹¹ Meselâ bk. İhsan İlhan, “Kurtubî Tefsiri'nde Kırâat Olgusu” (Doktora Tezi, Erzurum 2009), 12-13.

Muhammed Abdullah b.Süleyman b. Davud b. Havdillah el-Ensârî el-Endülüsî”⁹² ya da “Ebû Muhammed Abdullah b. Süleyman b. Dâvûd el-Ensârî (ö. 612/1215)”⁹³ şeklinde verilmektedir. Kendilerinden bu bilginin kaynaklandırılıp paylaşılmasını talep ediyoruz.

2.1.2. Mısır’daki Hocaları

Kurtubî, Kurtuba’nın 633/1236’da Kastilya-Leon Kralı III. Fernando kuvvetlerince işgalinden sonra şehri terkedip İskenderiye’ye hicret etti. Burada ilim tahsilini sürdüren müfessir, İbnü’l-Müzeyyen diye anılan Ahmed b. Ömer el-Kurtubî’den *el-Müfhim fî şerhi Sahîbi Müslim* adlı eserinin bir kısmını dinledi. Ayrıca Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Revvâc, Ebû Muhammed Abdü’lmu’tî el-Lahmî’den faydalandı. Şehabeddin el-Karâfî ile Feyyûm’a seyahat etti. 647/1249’de Mansûre’ye uğrayıp burada Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-Bekrî’den ders okudu.⁹⁴

Biz Kurtubî’nin “Mısır’daki Hocaları”na ilişkin ulaştığımız bilgi ve belgelerin tamamına yakını onun eserlerinden elde ettik; zira bu hususta da temel kaynaklarda neredeyse veri mevcut değildir. Kurtubî’nin bu coğrafyadaki hocalarını ve tanıtımını şöylece ortaya koyabiliriz:

1. *Ebû Muhammed Abdülmü’tî b. Mahmûd el-Lahmî el-İskenderânî (ö. 638/1241).*

Tam adı, Ebû Muhammed Abdülmü’tî b. Mahmûd en-Nahvi el-Lahmi el-İskenderî el-Mekkî’dir. Kurtubî, Âl-i İmrân sûresi, 3/135. âyetin tefsirinde, bu zatın hocalarından biri olduğunu; “Hocamız Ebû Muhammed Abdülmuti el-İskenderânî’nin, Allah ondan razı olsun, naklettiğine göre, pek çok kimse, İmam el-Muhâsibi’nin bu husustaki görüşlerini yanlış yorumlamışlardır”⁹⁵ şeklinde dile getirmektedir. Kurtubî, Kehf sûresi 18/50. âyetin tefsirinde bu ilim adamından, “sem’itü” ifadesiyle ve yer belirterek ilim tahsil ettiğini şöyle belirtir; “Ben, Hocam, İmam Ebû Muhammad Abdülmü’tî’yi, İskenderiyye Serhâdî’nda/Ribâtî’nda⁹⁶ şöyle derken dinledim.”⁹⁷

Görüldüğü gibi Kurtubî, Mısır’ın Akdeniz kıyısındaki en önemli şehirlerinden biri olan İskenderiye’de söz konusu hocasından ders almıştır. Müfessir, Kehf sûresi 18/82. âyetin tefsirinde ise hocasını daha uzun adıyla ve “el-Lahmî” nisbesiyle zikreder: “Hocamız İmâm Ebû Muhammed Abdülmü’tî b. Mahmûd b. Abdülmü’tî el-Lahmî, Kuşeyrî’ye ait *er-Risâle* şerhinde, sâlih pek çok erkek ve pek çok kadından bir takım hikâyeler nakletmektedir.”⁹⁸ Nitekim Kurtubî kendisinden Ebü’l-Kâsım Zeynü’l-İslam Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî’nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*⁹⁹ adlı meşhur eserini okuduğunu belirtmektedir.¹⁰⁰ Bu da Kurtubî’nin Kur’an ve sünnete dayanan tasavvuf ilmini tahsil ettiğini göstermektedir. Zira tasavvuf tarihinin en önemli kaynaklarından sayılan eserde Kuşeyrî, tasavvufun temeli olan konuların Sünnî akîdeye tam anlamıyla uyduğunu ortaya koyarak sûfîlerin Sünnî

⁹² Zehebi, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 12: 41; İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 142.

⁹³ Meselâ bk. Ahmet Oğuz, “et-Tezkire bi-Ahvâl’l-Mevtâ ve Umûri’l-Ahire Adlı Eseri Bağlamında Kabir Hayatı ile İlgili Hadislerin İncelenmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014), 13.

⁹⁴ Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, 26: 455; bk. Kasbî, *el-Kurtubî*, 9, 21, 39.

⁹⁵ Kurtubî, *Tefsîr*, 4: 147.

⁹⁶ Kurtubî’nin burada “Seğri’l-İskenderiyye” olarak zikredip “İskenderiye, Ribâtî/Serhâdî anlamına gelen bu ifade öyle anlaşılıyor ki kaynaklarda bu el-Lahmî için İskenderiye, şehrinin sınır boylarından biri olan Bâbü’l-Azîz bölgesinde bir Ribâtî/Serhâdî inşa edildiği ve onun da burada irşad faaliyetleri yürüttüğü şeklindeki bilgi ile örtüşmektedir (Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zûmûn*, 1: 882).

⁹⁷ Kurtubî, *Tefsîr*, 10: 272-273.

⁹⁸ Kurtubî, *Tefsîr*, 10: 297; geçtiği yerler için bk. Selâm-Desûkî, *Keşşâf*, 21.

⁹⁹ Bulak 1284; Kahire 1385; Beyrut 1419/1998.

¹⁰⁰ Kurtubî, *Tefsîr*, 11: 37.

çevrelerde uğradıkları eleştirilere cevap vermek, ayrıca onların bu çerçeve dışına çıkmalarını önlemek istemiştir.¹⁰¹

İskenderiye âlimlerinin en büyüklerinde biri kabul edilen ve daha çok usûlî'd-dîn alanında temayüz eden zühd ve takâ sahibi el-Lahmî, İskenderiye'de irşad faaliyetleri sürdürmüştür. Nitekim o, *Şerbü't- Delâleti alâ Fevâidi'r-Risaleti lil-Kuşeyrî, Şerbü Menâzili's-Sâirîne lil-Hereviyyi, Şerbü'r-Riâyeti lil-Muhâsibî* adlı eserlerini telif edip öğrencilerine yazdırmıştır. Lahmî, ömrünün son zamanlarında hacca gidip Mekke'de yerleşmiş ve 648/1241 tarihinde vefat edip buraya defnedilmiştir.¹⁰²

2. *Ebû Muhammed Abdülvehbâb b. Revvâc* (ö. 648/1250).

eş-Şeyh el-İmâm el-Muhaddis Müsnidü'l-İskenderiye Reşîdüddin Ebû Muhammed Abdülvehbâb b. Revvâc (554-648/1159-1250) ünvanlarıyla anılıp İskenderiye Medresesi'nde yetişen İbn Revvâc'ın ismi kaynaklarda Zâfir b. Ali b. Fütûh el-Ezdi el-İskenderâni el-Mâlikî şeklinde de geçmektedir.¹⁰³ Kurtubî'nin eserlerini incelediğimizde İskenderiye'de kendisinden ilim tahsil ettiği açıkça gözlemlenebilmektedir. Kurtubî, İbn Revvâc'ın ismini bu bağlamda, *et-Tezkîre fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*¹⁰⁴ ve *et-Tizkâr fî efdali'l-ezâkâr*¹⁰⁵ adlı eserlerinde zikredip bunlarda kullandığı bir kısım hadisleri de ona isnad etmektedir.¹⁰⁶ Ayrıca Kurtubî, hocasının eserlerinden bir kısmını kendisine okuduğunu da yeri geldikçe belirtmektedir.¹⁰⁷

Dâvûdî ve Süyûtî, İbn Revvâc'ın Kurtubî'nin hocası olduğunu belirttiktedirler.¹⁰⁸ Süyûtî “semî'a min İbn Revvâc” ifadesine yer verip Kurtubî'nin bu hocasından özellikle hadis ilmi tahsil ettiğini vurgulamaktadır.¹⁰⁹ İbn Revvâc, 554/1159 yılında doğmuş ve 648/1250 tarihinde İskenderiye'de vefat etmiştir.¹¹⁰

3. *Ebü'l-Hasen İbnü'l-Cümmeyzî* (ö. 649/1251).

Kurtubî, İbnü'l-Cümmeyzî'yi ismen zikretmiş ve ondan hadis, fıkıh ve kıraat dallarında istifade etmiştir.¹¹¹ Müfessir ondan yaptığı rivâyetlerde bazan onun tam ismini; bazen de lakap ve künyelerini söyler.¹¹² Ayrıca kendisinden rivâyet ettiği yeri de belirttiği olur.¹¹³ Süyûtî¹¹⁴ ve Dâvûdî,¹¹⁵ Kurtubî'nin kendisinden ilim tahsil ettiğini belirtirler.

Mısır'da 559/1061 yılında doğan İbnü'l-Cümmeyzî'nin tam ismi tam ismi ise, Allâme Bahâuddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Hibetullah b. Selâme b. Müsellem el-Lahmî el-Mısırî eş-Şâfî'dir. Küçük yaşta hıfzını ikmal edip ilim tahsili için Dimeşk ve Bağdat ilim merkezlerine seyahat etmiştir. Buralarda hadis, kıraat ve

¹⁰¹ Süleyman Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerîm B. Hevâzin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 474.

¹⁰² Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zejjünûn*, 1: 882; bk. *Selmân, el-İmâmü'l-Kurtubî*, 76.

¹⁰³ Bk. İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 5: 242; Kasbî, *el-Kurtubî*, 23; Bel'am, *el-Kurtubî*, 112.

¹⁰⁴ Kurtubî, *Tezkîre*, 229, 313, 314, 316, 422.

¹⁰⁵ Kurtubî, *et-Tezkâr fî efdali'l-ezâkâr* (Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî, 1408), 66, 92, 101.

¹⁰⁶ Meselâ bk. Kurtubî, *Tezkâr*, 75, 101, 110; a.mlf., *Tezkîre*, 93, 589.

¹⁰⁷ Kurtubî, *Tezkîre*, 229, 313, 314, 316, 422; Krş. Kurtubî, İbn Revvâc hakkında hocası olduğuna dair bu kadar bilgilere yer vermesine rağmen, Arif Gezer, “Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri” adlı doktora tezinde bu husustaki araştırmasını sadece Kurtubî Tefsîri ile sınırlı tuttuğu için müfessirin bizzat kendisinin bu âlimden bahsetmediği şeklinde bir kanaate sahip olduğu anlaşılmaktadır (bk. Ankara 2000, 47).

¹⁰⁸ Süyûtî, *Tabakât*, 79; Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 66.

¹⁰⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 79.

¹¹⁰ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 23: 237.

¹¹¹ Kurtubî, *Tezkîre*, 229, 313; bk. Kasbî, *el-Kurtubî*, 24-26.

¹¹² Kurtubî, *Tezkîre*, 229, 313.

¹¹³ Kurtubî, *Tezkîre*, 138; a.mlf., *Tezkâr*, 95.

¹¹⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 79.

¹¹⁵ Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 66.

fıkıh alanında söz sahibi olan âlimlerden ders almıştır.¹¹⁶ İbnü'l-Cümmeyzî, 559 yılında Mısır'da doğmuş ve 649 tarihinde vefat etmiştir.¹¹⁷

4. *Ebû Muhammed Hâfız Abdülazîm el-Münzirî (ö. 656/1258).*

Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî, hadis hâfızıdır.¹¹⁸ Kurtubî, Enfâl sûresi 8/41. âyetinin tefsirinde Münzirî'nin tam adını vererek, hocası olduğunu ve kendisinden ilim tahsil ettiğini, hadis usulünde bizzat "lika"yı ifade eden "semi'tü" ibaresiyle belirtir: "Hocamız Hâfız el-Münzirî eş-Şâfî Ebû Muhammed Abdülazîm'i şöyle derken işittim: ..."¹¹⁹

1 Şâban 581'de (28 Ekim 1185) Kahire'de (Fustat) doğdu. Ailesi aslen Suriyelidir. Babası oğlunu on yaşına girince hadis meclislerine götürerek hadis dinlemesini sağladı, bir yıl sonra babası ölünce de bu dersleri bırakmadı. Önceleri Hanbelî iken Şâfî mezhebine mensup hocalardan Şâfî fıkıhı okuyunca bu mezhebi tercih etti. İskenderiye, Harran, Ruha, Gazze, Dımaşk, Kudüs gibi ilim merkezlerine defalarca seyahat ederek ve Mısır'ın muhtelif şehirlerini dolaşarak âlimlerden ders aldı.

Hayatının büyük bir kısmını Mısır'da geçiren Münzirî, yirmi yıl kadar hocalık yaptığı Kâmiliyye Dârü'l-hadisî başta olmak üzere Sâlihiyye Medresesi ve Câmîu'z-Zâfirî'de ders verdi.¹²⁰ Münzirî, hadis ve tarih alanında pek çok eser telif etmiştir. Yaşadığı yüzyılın en meşhur hadis hâfızı kabul edilen Münzirî,¹²¹ hadislerin sahih ve mevzû olanları ile hadislerdeki gizli kusurları (illet), müşkilleri bilmede, ihtiva ettiği hükümleri anlamada, mânasındaki incelikleri kavramada, râvilerin cerh ve ta'dîli ile onları tanımada üstün bir yere sahipti.¹²² Kahire'de 4 Zilkade 656'da (2 Kasım 1258) Kâmiliyye Dârü'l-hadisinde vefat eden Münzirî, Mukattam tepesinin eteklerindeki Karâfe'ye defnedildi.¹²³

5. *Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Kurtubî (ö. 656/1258).*

Zehebî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Ensârî el-Kurtubî el-Mâlikî el-Fakîh'i; "Mâlikî mezhebini ve hadiste söz sahibiydi. İskenderiyye'ye yerleşmişti ve büyük imamlardandı" şeklinde nitelemektedir.¹²⁴ Kurtubî hakkında bilgi veren kaynakların ittifakla zikrettiği bu ilim adamı, 578/1182 yılında Kurtuba'da doğmuştur. İbnü'l-Muzeyyin olarak bilinen bu âlim başta fıkıh olmak üzere hadis, kıraat ve lugat alanında da söz sahibi olup Kurtubî bu alanlarda kendisinden istifade etmiştir.¹²⁵

Kurtuba'daki âlimlerden sema'ını tamamlayan Ebü'l-Abbâs el-Kurtubî, Endülüsten hicret etti. Fas, Tlemsan ve Mağribdeki diğer şehirleri gezdi. Oralardaki ulemâdan da hadis ilmi tahsil etti ve İskenderiyye'ye geçti. Son vatanı olan İskenderiyye'de şark ulemâsından ilim almaya başladı. Mekke, Medine, Kudüs ve Kahire'de ilim tahsil etti. Sonunda rivâyet ve dirâyet ilimlerinde salâhiyetli bir muhaddis, fikhî mezheplerde huzuruna gidilen bir fakih, hem ilmî hem de ictimaî hayatta güvenilir bir kişi makamlarına yükseldi. Doğuda ve batıda kendisine güvenilen, ilim için kendisine her taraftan

¹¹⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 23: 253; a.mlf., *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, nşr. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: y.y., 1995), 3: 1289; Kasbî, *el-Kurtubî*, 24.

¹¹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 23: 253.

¹¹⁸ Bk. Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî, *et-Terğîb ve't-terhîb*, nşr. Mustafa Amâre (Kahire: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1388/1968), 1: 24-25.

¹¹⁹ Kurtubî, *Tefsîr*, 8: 37-38. 6. mesele. bk. *a.e.*, 8: 146-147.

¹²⁰ Bk. Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, nşr. M. Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh M. el-Hulv (Kahire: y.y., 1383-96/1964-76), 1: 26.

¹²¹ Bk. Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Haydarâbâd: y.y., 1375-77/1955-58), 4: 1436-1439; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 23: 319-324; Sübkî, *Tabakât*, 8: 259-261.

¹²² M. Yaşar Kandemir, "Münzirî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 35-37 (Özet ve tasarrufla).

¹²³ Kutbüddîn el-Yûnîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân* (Haydarâbâd: y.y., 1374-1380/1954-1961), 1: 250-253.

¹²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Kahire: y.y., 1351-58/1932-39), 13: 226.

¹²⁵ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2: 409.

yolculuklar yapılan büyük bir âlim oldu ve tartışmasız bir şekilde “İskenderiyye Âlimi” unvanına layık oldu.¹²⁶ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Kurtubî, Sahîhi Müslim’i ihtisar etmiş,¹²⁷ sonra da bunu, *el-Müjhim lima uşkele min telbâsi Kitâbi Müslim*¹²⁸ adıyla şerhetmiştir. En önemli eseri budur. Kurtubî bu eseri kendisinden kısmen dinlemiştir.¹²⁹ Kurtubî İskenderiyye’deki bu hocasından özellikle tefsirinde ve *et-Tezkire fî ahvâli’l-mentâ ve umûri’l-âhire* adlı eserinde övgüyle bahseder.¹³⁰

Ebü'l-Abbâs, 4 Zilkâ’de 656/2 Kasım 1258 tarihinde İskenderiyye’de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.¹³¹

6. *Ebû Ali el-Hasen b. Muhammed el-Bekrî (ö. 656/1258).*

Temel kaynaklar, hadis ve tarih sahalarında temayüz eden Ebû Ali el-Hasen b. Muhammed el-Bekrî el-Kureşi et-Teymî’nin Kurtubî’nin hocalarından biri olduğunu belirtir.¹³² Bu âlim, hicrî 574’de Dimeşk’t e dünyaya geldi. İlim tahsili ve hadis almak için Mekke, Nîsâbûr, Herat, Merv ve Bağdat gibi birçok ilim merkezlerine seyahat etmiş ve hayatının son dönemlerinde yine Mısır’a dönmüştür.¹³³

Kurtubî, “eş-Şeyh, el-İmâm, el-Muhaddis, el-Hafız” gibi sıfatlarla nitelediği hocasından Mısır’da ilim tahsil ettiğini, “kara’tü alâ” ifadesi ile şöyle anlatmaktadır: “Şeyh, İmâm, Muhaddis, Hafız Ebi Ali el-Hasen b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Amrûk el-Bekrî’den Mısır ülkesinde el-Mansûra’nın karşısındaki el-Cezire’de kıraat yoluyla aldım.”¹³⁴

Ebü Ali el-Hasen b. Muhammed el-Bekrî, 574 senesinde doğmuş ve 656/1258 tarihinde Mısır’da vefat etmiştir.¹³⁵

Görüldüğü gibi Kurtubî, hem Batı hem de Doğu İslâm dünyasını Endülüs ve Mısır coğrafyalarında yaşamış bir müfessirdir. Bunu ise ilmî açıdan her iki kültürün söz sahibi âlimlerinden ilim tahsil edip bu kültürlerle ait eserleri mütalaa etmekle gerçekleştirmiştir. Biz, kronolojik ve biyografik bilgiden öte, Kurtubî’nin ilmî ve ahlâkî şahsiyetinin temellerini ve düşünce sistemini anlayıp anlamlandırmak adına onun hocalarının tesbit edilip değerlendirilmesinin önem arzettiğini düşünüyoruz.

Burada şunu da belirtmeliyiz ki, Kurtubî’nin dolaylı ya da dolaysız beyanıyla eserlerinde hocası olduğunu zikrettiği isimleri, bilgi ve belgelerle yukarıda sıralamakla birlikte; müfessirin eserlerinde yer almayı bazı biyografi kaynaklarında hocası olarak belirtilen ve böyle olması mümkün görünen isimlere de dikkat çekilmesi gerektiğine inanıyoruz. Bu bakımdan Makkârî’nin¹³⁶ Kurtubî’nin hocaları arasında saydığı Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali b. Hafs el-Yahsûbî adlı şahsı da burada zikrediyoruz; zira bu zat aynı zamanda, yukarıda da tercüme-i hâlini ele aldığımız gibi, Kurtubî’nin hocalarından biri olan Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Kurtubî (ö. 656/1258)’nin de hocaları arasındadır.¹³⁷ Yine bu istikamette Kurtubî, *et-Tezkire fî ahvâli’l-mentâ ve umûri’l-âhire* adlı eserinde de Ebû Abdillâh Muhammed b.

¹²⁶ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Kurtubî, *el-Müjhim lima uşkele min telbâsi Kitâbi Müslim*, nşr. Muhyiddin Dîb Müstû v.dğr. (Beyrut: y.y., 1417/1996), 1: 31-32; bk. Kasbî, *el-Kurtubî*, 26-27.

¹²⁷ Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifîn*, 2: 28; S. Kemal Sandıkçı, *Sabâbi Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar* (Ankara: DİBY, 1991), 111.

¹²⁸ Makkârî, *Nefhu’t-tîb*, 2: 409.

¹²⁹ Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 70.

¹³⁰ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 10: 296; Tefsirinde geçtiği yerler için bk. Selmân-Desûkî, *Keşşâf*, 19; Kurtubî, *Tezkire*, 139, 208, 253, 391, 437, 684, 711, 776, 818.

¹³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13: 213.

¹³² Makarrî, *Nefhu’t-tîb*, 2: 409; Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 70.

¹³³ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 23: 326-327; Selmân, *el-İmâmü’l-Kurtubî*, 78; Kasbî, *el-Kurtubî*, 27.

¹³⁴ Kurtubî, *Tefsir*, 15: 92; Tefsirinde geçtiği diğer yerler için bk. Selmân-Desûkî, *Keşşâf*, 20.

¹³⁵ Bk. İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 309; Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 66; Kasbî, *el-Kurtubî*, 27.

¹³⁶ Makkârî, *Nefhu’t-tîb*, 2: 210-212.

¹³⁷ Kurtubî, Ebü'l-Abbâs, *el-Müjhim*, 1: 36.

Ahmed el-Kasî¹³⁸ adlı âlimi de zikretmiş görünmektedir.¹³⁹ Bunun yanı sıra Kurtubî, tefsirinde¹⁴⁰ ve *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*¹⁴¹ adlı eserinde isim zikretmeden bir kısım hocalarından ve ilim ehlinden rivâyetlerde bulunmaktadır. Bu ilim adamları, bizim belirttiğimiz ve kendisinin de zikretmiş olduğu hocalarından biri olabileceği gibi, yararlanmış olduğu başka bir ehl-i ilm de olabilir. Ayrıca Kurtubî'nin hocalarının bizim ortaya koyduklarımızdan ibaret olduğunu söyleyememizin diğer bir sebebi de, Kurtubî'nin öğrenciliği döneminde Endülüs'te veya Mısır'da zaman ve mekân birlikteliğinden dolayı istifade etmiş olabileceği, Ebû Muhammed Abdullah b. Süleyman b. Dâvût b. Havdillâh el-Ensârî el-Harisî el-Endelüsî (ö. 612/1214),¹⁴² Ebû'l-Kasım Abdullah b. Ali b. Halef b. Mazûz el-Kumî et-Tilmisânî¹⁴³ ve Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-Karafî (ö. 684/1285)¹⁴⁴ gibi âlimler de mevcuttur.

Diğer yandan bunların ya da Kurtubî'nin hocası olması muhtemel verilerin dışında bilgi ve belgesiz şekilde hocası olduğu kesin ifadelerle belirtilen bir takım isimler ileri sürülmektedir.¹⁴⁵ Biz bu iddialara nötr şekilde yer verenleri ya da bunları kendi bulguları olarak ortaya koyanları bu iddiaların delil veya kaynaklarını açıklamaya çağırıyoruz.

2.2. Kurtubî'nin Talebeleri

el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân, telifinden itibaren günümüze kadar özellikle İslam dünyasında büyük ilgi görüp en fazla okunan tefsirler arasına girmiş ve pek çok ilim insanının temel kaynaklarından biri olmuştur. Bununla birlikte kaynaklarda ve araştırmalarımız neticesinde Kurtubî'nin talebe yetiştirdiğine

¹³⁸ Kurtubî, *Tezkire*, 99.

¹³⁹ Tefsirinde hocalarının geçtiği yerler için bk. Selmân-Desûkî, *Keşşâf*, 19-22.

¹⁴⁰ Örmek olarak bk. Kurtubî, *Tefsir*, 20: 15.

¹⁴¹ Kurtubî, *Tezkire*, 99, 167, 655, 766.

¹⁴² Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 22: 41.

¹⁴³ Tefsirinde geçtiği yerler için bk. Selmân-Desûkî, *Keşşâf*, 21; Kurtubî, *Tezkire*, 419, 545; Söz konusu ilim insanının Kurtubî'nin hocalarından biri olabileceğine dair bk. Gezer, "Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri", 46.

¹⁴⁴ Sağır b. Abdüsselâm el-Vekîlî, *el-İmâmü's-Şihâbü'l-Karâfi: Halkatü vasl beyne'l-meşrik ve'l-mağrib fî mezhebi Mâlik* (Muhammediye, 1417/1996), 1: 144; İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 1: 236-239; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zejjünûn*, 2: 1153; Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 82-83.

¹⁴⁵ Meselâ Ekrem Gülşen'in, "Kurtubî Tefsiri'nde Esbâb-ı Nüzûl" adlı doktora çalışmasında Kurtubî'nin hocaları arasında "İbn Veddâh" ve "Ebû'l-Gût el-Arabî" adlarına da yer vermektedir. Bu hem telaffuz açısından ve hem de bilgi açısından bir takım yanlışları içermektedir. Öncelikle belirtmeliyiz ki, İkisi de Kurtubî'nin hocaları arasında yer almaları söz konusu değildir. İbn Vaddâh'ın tam adı, Ebû Abdillâh Muhammed b. Vaddâh b. Bezî' el-Kurtubî'dir ve Endülüs'te hadis öğretimini başlatan iki hadis hâfızından biridir. İbn Vaddâh, hicri 199/814-815 yılında Kurtuba'da dünyaya geldi. 191/807, 200/815-816, 202/817-18 yıllarında doğduğu da zikredilmiştir. Talebelik yıllarından itibaren zâhidâne bir hayat yaşayan ve maddi sıkıntılar çektiğine işaret edilen İbn Vaddâh, 26 Muharrem 287/1 Şubat 900 senesinde Kurtuba'da vefat etti ve Ümmü Seleme Kabirstanı'na defnedildi. Onun hicri 286, 289 veya 280 yılı civarında öldüğü de kaydedilmektedir (M. Yaşar Kandemir, "İbn Vaddâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 435-436). İbn Vaddâh'la ilgili aynı yanlışlığı, Kurtubî'nin tefsirini tercüme eden M. Beşir Eryarsoy'un tercümesinin yayınlanan I. ve II. baskılarının başına koymuş olduğu, "Kurtubî'nin Hayatı ve Yaşadığı Dönem" adlı bölümde, "Hocaları" başlığı altında da görüyoruz (bk. 1: 21). Aynı şekilde Eryarsoy (bk. 1: 21) ve Gülşen (bk. s. 23), Kurtubî'nin tefsirinde yer alan: [سمعته ابي | الغوت الاعرابي] ibâresini Kurtubî'ye ait zannederek bu ismi müfessirin hocalarından biri zannetmişlerdir. Halbuki bu ifade es-Sihâh Târihu'l-lüga ve sihâhu'l-Arabiyye eserinin sahibi İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'ye aittir ve Ebû'l-Gût el-A'râbî Kurtubî'nin değil; el-Cevherî'nin hocasıdır (bk. Kurtubî, *Tefsir*, 19: 116). Ayrıca bu isim, tefsirdeki ibârede de görüldüğü gibi, Gülşen'in zikrettiği el-Arabî şeklindeki nisbesiyle değil; [الاعرابي] şeklindedir ve Ebû'l-Gût el-A'râbî olarak belirtilmelidir. Eryarsoy ise, söz konusu isimdeki [ابي الغوت] "Ebû'l-Gût" künyesini, "Ebû'l-Gavs" şeklinde zikretmektedir (bk. 1: 21; 18: 337). Eryarsoy'un eserini yayınlayan Buruc Yayınları'yla yaptığımız görüşmede eserin daha sonraki baskısında bu ve benzeri hataların giderileceği belirtilmiştir. Ayrıca Eryarsoy'u bu isimden dolayı, *Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri* adlı doktora çalışmasında eleştiren Arif Gezer de bu ismi yanlış bir telaffuzla "Ebû'l-Gavs el-Arabî" şeklinde zikretmektedir (bk. s. 49). Meşhûr H. Selmân ve Cemâl A. ed-Desûkî'nin birlikte yaptığı, *Keşşâf tablîli li'l-mesâilî'l-fikihîyye fî tefsiri'l-Kurtubî* adlı çalışmada da bu şahıs "Şüyühü'l-Musannif" başlığı altında Kurtubî'nin hocaları arasında sayılmaktadır. Yine burada herhangi bir bilgi ve belgeye dayanmaksızın ve tarihi verilere de ters düşen şekilde "Muhammed b. Ali eş-Şakîkî" ve "Selm b. Hasen" isimlerini müfessirin hocası olarak takdim etmektedirler (s. 21).

dair bir veri söz konusu değildir. Bu durum Kurtubî'nin biyografisi zemininde değerlendirildiğinde, müfessirin gerek Endülüs gerekse Mısır'da müderrislik veya kadılık gibi herhangi bir resmi görevde bulunmaması ve Mısır'ın oldukça güneyinde yer alan ve küçük bir şehir olan Münyetü Benî Hasîb'e yerleşip kendisini daha çok eser telif etmeye ve ibadete hasretmesi hususlarının tabii şekilde ön plana çıktığı görülmektedir.¹⁴⁶

Biyografi kaynakları, Kurtubî'nin iki talebesinin ismini zikretmektedir. Bunların dışında günümüz çalışmalarında bir takım isimler de ileri sürülmekle beraber; bunların araştırmacıların kendi çıkarımlarına dayandığını belirtmemiz gerekmektedir. Biz bu durumu dikkate alıp takdim edeceğimiz bilgilerin kapalı ve yanıltıcı bir durum arz etmemesi için konumuzu aşağıdaki gibi iki başlık altında işlemek istiyoruz.

2.2.1. Temel Kaynaklarda Belirtilen Talebeleri

Araştırmamıza göre temel biyografik kaynaklarda Kurtubî'nin iki öğrencisinden söz edilmektedir. Onları şöylece belirtebiliriz:

1. *Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr b. Âsım es-Sekâfî el-Gırnâtî* (ö. 708/1307).

Döneminin ulemasından ilim tahsil eden Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm hafız, kurra ve muhaddis vasıflarıyla temayüz etmiştir. Onun *el-İ'lâm bimen hateme bihi'l-katrü'l-Endülüstî mine'l-a'lâm* adlı Endülüs tarihi ile ilgili müstakil bir eseri vardır.¹⁴⁷ Bu âlim, hicrî 628'de Endülüs'ün Ceyyân şehrinde doğdu ve yine Endülüs'te hicrî 708'de Gırnata'da vefat etti.¹⁴⁸

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla temel kaynaklardan sadece Mağrib ve Endülüs tarihçisi Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. Saîd el-Evsî el-Ensârî el-Merrâküşî (ö. 703/1303), onun Kurtubî'nin talebesi olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁹

2. *Şehâbeddin Ahmed b. Ebî Abdillâb el-Kurtubî'nin* (ö.731/1330).

Kurtubî'nin oğlu olup babasından ilim tahsil edip hadis ve icazet almıştır.¹⁵⁰ Kaynaklarda Ahmed b. Muhammed b. Yahya Necmeddin b. Celâl el-Kavsî¹⁵¹ şeklinde de geçen Şehâbeddin Ahmed, yaşadığı Kurtuba'dan İşbiliyye'ye göç etmiş ve 731/1330 yılında vefat etmiştir.¹⁵²

¹⁴⁶ Krş. Kurtubî'nin hayatı incelendiğinde onun öğrenci yetiştirmemesine dair söz konusu hususlar ileri sürülüp bu durum Endülüs'ün işgali ile başlayan zor hayat süreci çerçevesinde değerlendirilebilir; fakat bu hususun onu toplumdaki uzaklaştırıp sadece ehl-i ilim ile hemhal olmaya ittiği ve yalnızca onlarla ilmî müzâkerelerde bulunduğu şeklindeki iddialar çelişki ve yanlışlıklar içermektedir; bu iddiaların görünen tek somut göstergesi ise Kurtubî'nin hayatı sadece ilim insanları ile paylaşması görüşüdür (bk. *Selmân, el-İmâmü'l-Kurtubî*, 87; Ayrıca Selmân'ın ileri sürdüğü bu iddiayı İhsan İlhan, *Kurtubî Teşvîri'nde Kraat Olgusu* adlı doktora tezinde benimsemiş şekilde nakletmektedir). Ama gerçekten durum böyle mi? Kurtubî, hem ilmî meseleleri âlimlerle mütalaa etmekte hem de toplumu ilmî, siyâsî, içtimâî ve iktisadî açılardan takip edip bunları *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an* başta olmak üzere eserlerinde Kur'an perspektifinden değerlendirmektedir. Yani Kurtubî, bir yandan ilim ve ibadetle meşgul olurken; diğer yandan da toplumla iç içedir; yoksa kendisi dışında toplumu gözleyip sonra da bu bilgileri kendisine yorumlayan muhabir ya da mürasiller tutmuş değildir. Üstelik Kurtubî'nin yaşadığı ortamdaki gelişmeleri Kur'an perspektifinden yorumlamasına dair müstakil bir çalışma dahi ortaya koyulabilir.

¹⁴⁷ Bk. Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 91-92.

¹⁴⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-Hüffâz*, 4: 1484.

¹⁴⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. Saîd el-Evsî el-Ensârî el-Merrâküşî, nşr. İhsan Abbâs, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mensûl ve's-Sıla* (Beyrut: Dârü'l-Kütüb, t.y.), 5: 585; krş. Bel'am, *el-Kurtubî*, 91-92 (Bunlarda Kurtubî'yle Ebû Ca'fer b. Zübeyr'in mekan birliğinin gerçekleşmeyip yazışma yoluyla bu iletişimin sağlandığı ve bunun da "uzaktan eğitim" kapsamında değerlendirilebileceği belirtilebilir).

¹⁵⁰ İbn Hacer, *Dürrü'l-kâmine*, 1: 305; Süyûtî, *Tabakât*, 79; Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 70; Kasbî, *el-Kurtubî*, 40-42.

¹⁵¹ İbn Hacer, *Dürrü'l-kâmine*, 1: 305; Makkarî, *Nefhü't-tîb*, 2: 28; Sâfedî, *el-Vâfi*, 7: 286; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, 5: 443.

¹⁵² İbn Hacer, *Dürrü'l-kâmine*, 1: 305; Kasbî, Sübkî'nin *Tabakâtü's-Şâfiyye* adlı eserinde Şeyh Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ferh el-İşbilî (bk. Süyûtî, *Tabakât*, 518; Zehebî, *Tezkiretü'l-Hüffâz*, 4: 1486) ismini görüp bunun Kurtubî'nin oğlu ve talebesi Şehâbeddin Ebû'l-Abbâs olup olamayacağı hususunda kendi kendine sorular sorup indî tahminlerde bulunduğunu ve bu hususun araştırılmasının faydalı olacağını ileri sürmektedir. (Kasbî, *el-Kurtubî*, 40 vd.) Meşhûr Hasan Selmân ise onun bu yaklaşımını, İbn Ferh el-İşbilî ile Şehâbeddin el-Kurtubî arasında hiçbir ilişkinin olmadığı şeklinde çürütme yoluna gidip onun tesbit

2.2.2. Kurtubî'den İstifade Eden/Ettiği Düşünülen İlim İnsanları

Başta biyografî eserleri olmak üzere temel kaynaklarda Kurtubî'nin talebeleri niteliğiyle yer almayan ilim insanların bu sıfatla ileri sürülmesi yanıltıcı bir içerik taşımaktadır.

Altıkulaç'ın, "Kurtubî'den istifade edenler arasında oğlu Şehâbeddin Ahmed'le İbnü'z-Zübeyr, İsmâil b. Muhammed b. Abdülkerîm, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Meymûnî ve Ziyâeddin Ahmed b. Ebü's-Suûd es-Satîcî'nin adları zikredilebilir"¹⁵³ şeklindeki açıklamasını Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân'a¹⁵⁴ dayandırıp bunu Kurtubî'den istifade edenler nitelmesiyle ortaya koyması ve bunların içine temel kaynaklarda öğrencisi olarak zikredilen Şehâbeddin Ahmed b. Ebî Abdillâh el-Kurtubî'yi (ö.731/1330) de dahil etmesi, Kurtubî'nin talebelerinin en doğru şekilde tanınması açısından kapalılık içerse de; belki yanıltıcı bir nitelik taşımayabilir; fakat bu muğlak durum yanlış anlama ve anlaşılmalara neden olabilir. Meselâ, Altıkulaç gibi yine Selmân'ı kaynak alan Ramazan Gökmen ise bu âlimlerin hepsini Kurtubî'nin talebeleri sıfatıyla takdim etmektedir.¹⁵⁵ Görüldüğü gibi Altıkulaç'ın yaklaşımında bir muğlaklık; Gökmen'inde ise Selmân'ın daha çok tahmin ve çıkarımlara dayanıp ileri sürdüğü isimlerin kesin bir çerçevede ve Kurtubî'nin hocaları niteliğiyle serdedilmesi söz konusudur. Bundan dolayı biz, temel kaynaklarda dolaylı ya da dolaysız şekilde Kurtubî'nin talebesi olarak kaydedilen isimler ile çıkarım ve tahmine dayalı olanları ayırıp bu başlık altında şöylece sıralamayı tercih ediyoruz:

1. *İsmâil b. Muhammed b. Abdü'l-Kerîm el-Harâsetânî (ö.709/1308).*

639/1242'de doğup 709/1308'de vefat eden İsmâil b. Muhammed, tahsil hayatında Sahavî ve İbn Asâkir gibi âlimlerden ders almıştır. Meşhur Hasan Mahmûd Selman, İbn Hacer'i (ö. 852/1449)¹⁵⁶ kaynak göstererek çağı ve yaşı itibarıyla onun Kurtubî'nin öğrencilerinden olabileceğini belirtmektedir.¹⁵⁷

2. *Ebû Bekir Muhammed b. el-Kastalânî (ö.686/1286).*

614/1217'te Mısır'da doğup 686/1286'da vefat eden Kastalânî, İbnü'l-Cümmeyzî ve Sühreverdî gibi âlimlerden ders almıştır. Hasan Mahmûd Selmân araştırmalarına dayanıp çıkarımlarda bulunmakta ve onun Kurtubî'den ilim tahsil ettiğini ileri sürmektedir.¹⁵⁸

3. *Ziyâeddin Ahmed b. Ebü's-Suûd es-Satîcî (ö. ?)*

Hasan Mahmûd Selmân, Kurtubî'nin kendi el yazısıyla yazdığı *et-Tezkire bi abvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire* adlı eserini, kaynaklarda Ziyâeddin Ahmed b. el-Bağdâdî olarak da zikredilen bu ilim insanına; "Bu eseri Ziyâeddin Ahmed b. Ebü's-Suûd b. Ebü'l Meâlî el-Bağdâdî'ye sundum ve istediğine vermesi hususunda ise kendisine izin verdim" sözleriyle takdim ettiğini belirtip buradan hareketle onun Kurtubî'nin öğrencisi olabileceğini belirtmektedir.¹⁵⁹

---

ettiği kişinin İbn Ferh el-İşbilî değil; İbn Ferah el-İşbilî olduğunu ve Zehebi'nin de bu âlimin talebesi olduğunu (bk. Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 4: 1486) belirtmekte; ayrıca birtakım aklî çıkarımlar da ileri sürmektedir. (Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 90 vd.) Bizce Kasbî'nin böyle kritik bir iddiayı sırf indî şekilde ilmi bir çalışmada temelsiz dillendirmesi gereksiz tartışmalara kapı açmaktadır. Selmân'ın ise Kasbî'nin bu tahminini, sanki o bunu kesin bir bilgi şeklinde ortaya koymuş gibi aşırı bir tutumla eleştirilmesini doğru bulmamakla birlikte; bunu tashih etme gayretinin takdir edilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

¹⁵³ Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", 26: 455.

¹⁵⁴ Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 89-94.

¹⁵⁵ Ramazan Gökmen, "Kurtubî Tefsiri Mukaddimesinin Tefsir Usûlündeki Yeri" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008), 40-42; Bu durum İhsan İlhan'ın, *Kurtubî Tefsiri'nde Kıraat Olgusu* adlı çalışmasında da söz konusudur (bk. s. 17-21).

¹⁵⁶ İbn Hacer, *Dürrer*, 1: 379.

¹⁵⁷ Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 93.

¹⁵⁸ *A.e.*, a.y.

¹⁵⁹ *A.e.*, 94.

Bu isimler söz konusu tahminlere göre ileri sürülebilir; fakat birçok çalışmada yapıldığı gibi bunların kesin ifade ya da sınıflama altında Kurtubî'nin talebeleri sıfatıyla sunulması ilmî olmayıp yanıltıcı bir durum arz etmektedir.

2.3. Kurtubî'nin Eserleri

Kurtubî, büyük bir ihtimalle VI. (XII.) yüzyılın sonları veya VII. (XIII.) yüzyılın başlarında doğmuştur. Bu tarihi verilere göre ise müfessir, Murâbıtlar döneminin (1090-1147) sonlarını ve Muvahhidler döneminin (1147-1229) başlarını kapsayan bir zaman diliminde yaşamıştır.¹⁶⁰ Yukarıda genel çizgileriyle ortaya koyduğumuz üzere, bu dönemleri içine yüzyıllarda, İslâm dünyası başta siyasî olmak üzere ictimâî ve iktisadî yönlerden tarihinin en zor dönemlerinden biriyle belki de en zorlusuyla yüz yüze kalmış ve toprakları hem Doğu hem de Batı'dan en acımasız şekilde istila ve işgal edilmiştir. Bununla birlikte ilmî hayat kesintiye uğramamış; bilakis kayda değer ilerlemeler sağlamıştır. Çünkü söz konusu gelişmeler üzerine ehl-i ilim buldukları Doğu ve Batı bölgelerinden daha iç bölgelere hicret edip merkezi bir ilim konumu taşıyan Mısır'a yerleşmiş ve burada ve yakın coğrafyalarda ilmî hayat canlanıp hemen hemen her ilim dalında derleme ve tasnifler yapılmıştır. İşte Kurtubî de Mısır'a gelen âlimlerden biri olup eserlerini bu ilmî atmosferde telif etmiştir. Burada şunu da belirtmeliyiz ki bu çalışmalar İslam düşünce tarihinin değişim ve gelişimine katkı sağlamasından daha çok ilmin yayılması ve tekrarın ve taklidin ön plana çıkması çerçevesinde kalmıştır.

Kurtubî'nin eserleri, temel İslâm bilimlerinin yanı sıra Dil, Siyer ve Tasavvuf gibi muhtelif alanları da içermektedir. Biz bunları daha açıklayıcı olması için sırasıyla matbu, yazma, günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmeyen ve kendisine nisbet edilen eserler olmak üzere dört başlık altında sınıflamayı planlıyoruz.

2.3.1. Matbu Eserleri

1. *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'an.*

Kurtubî ve *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an* birbirleriyle adeta özdeşleşmiş ve "Tefsir Sahibi Kurtubî" gibi nitelermeler yapılmıştır.¹⁶¹ Müfessir bu eserini telif amacına uygun olarak, *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an ve'l-Mübeyyinü limâ Tadammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*¹⁶² şeklinde isimlendirmiştir. Makalede *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an*'ı müfessirin ilmî ve ahlâkî şahsiyeti konusunun bütünlüğü içinde ele aldığımızdan dolayı onun ilim ve kültür hayatındaki yeri daha anlamlı hale gelmektedir. Kurtubî, bu ahkâm ağırlıklı tefsirinde,¹⁶³ rivayet ve dirayet metotlarını lafız ve mâna dengesi istikametinde ve birbirini destekleyecek şekilde kullanmıştır. Müfessir, öncelikle Kur'an'ın bir kısım âyetlerini diğer bir kısmıyla tefsir etmiş, daha sonra sünnete, sahâbe ve tabiûn görüşlerine başvurmuştur. Bunların ardı sıra ihtiyaca binaen Arap dili ve cahiliye şüri başta olmak üzere filolojiden ve hadis, hadis usulü, fıkıh, fıkıh usulü, kelâm, akaid gibi diğer ilim dallarından da faydalanmıştır.¹⁶⁴ Kurtubî'nin Kur'an tefsirindeki bu tutumu, yorumda yöntem ve yaklaşımlar açısından değerlendirildiğinde müfessirin akıl ve nakil konusunda¹⁶⁵ dengeli bir yaklaşım sergilediği¹⁶⁶ gözlemlenebilir. Zira İslâm âlimlerinin İslâmî düşüncenin şekillenişinde anahtar rol oynayan

¹⁶⁰ Bk. Kasbî, *el-Kurtubî*, 8; Bel'am, *el-Kurtubî*, 85-86.

¹⁶¹ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 1: 317; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 2: 335; Makkârî, *Nefhü't-tîb*, 2: 210; Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 69; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zejjân*, 1: 456, 534.

¹⁶² Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15.

¹⁶³ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 2: 317.

¹⁶⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarîhi*, 2: 105-106.

¹⁶⁵ Bk. Salâh Abdülfettâh Hâlidî, *et-Tefsîr ve't-te'vîl fi'l-Kur'an* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 1416/1996), 21-35.

¹⁶⁶ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 40.

akıl ve nakil kavramlarına bakışları bağlamında yorum eyleminde farklı yöntem ve yaklaşımların ortaya çıkması hususu, tefsir disiplinine rivayet ve dirayet metodu şeklinde yansımış ve bu durum çeşitli tefsir ekollerinin doğmasına yol açmıştır.¹⁶⁷

Bu noktadan bakıldığında Kurtubî'nin Kur'an tefsirini nakil ve akıl zemininde gerçekleştirip lafız ve mâna dengesini gözetmesini ve tefsir faaliyetini Kur'an'ın indiriliş gayesini ifade eden murâd-ı ilâhî ekseninde¹⁶⁸ gerçekleştirme gayretinin anlam ve önemi daha da iyi anlaşılacaktır. Müfessir ve tefsirinin İslâm düşünce tarihi ve tefsir tarihi ve usulü içindeki yerlerinin en sağlıklı şekilde değerlendirilmesi için ortaya koyduğumuz bu veriler önemli olup bizlere yorum faaliyetinde yol göstermektedir.

2. *et-Tezkîre fî Abvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire.*

Adından da anlaşılacağı üzere, bu eserinde ölüm ve sonrası olan âhiret konularını işleyen Kurtubî, âhiret/meâd olgusunun Kur'an'ın ana konularından biri olması hasebiyle, el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân'da bu kitabına söz konusu hususlar gündeme geldikçe atıfta bulunmaktadır.¹⁶⁹ Bu durum, *et-Tezkîre* adlı eserinin tefsirinden önce telif edildiği izlenimini vermektedir. Eserin telif amacını ve metodunu girişte belirten Kurtubî, onun konularını veciz ve özlü şekilde işleyeceğini belirtmektedir. Eserini, kendisi için bir öğüt ve ölümünden sonra da sâlih bir amel olması niyetiyle kaleme aldığını vurgulayıp kitabın muhtevâsının ölüm, ölenlerin halleri, haşr, neşr, cennet, cehennem, çeşitli fitneler ve kıyametin alâmetleri gibi konular olduğunu serdeden Kurtubî, onun bölümlerinin derlemesini güvenilir kaynaklardan ve itimat edilen âlimlerden istifade edip kendi usulü ve rivâyetlerine uygun olarak tertip edeceğini ve yaptığı nakillerin kaynağını belirteceğini söylemektedir. Ayrıca müfessir, eserinde izleyeceği metod hususunda, kitabında yer alan her bir babın arkasında, bir veya birkaç faslı da ilâve edeceğini, içeriğinde ise hadisin izaha muhtaç olan garîp lafızlarını veya fikhîni ya da konuyla ilgili bir müşkili açıklığa kavuşturmanın yer alacağını zikredip bunu da tam bir yarar sağlaması amacıyla yaptığını ifade etmektedir.¹⁷⁰

Eserin çeşitli baskıları yapılmıştır: Bunları nşr. Ahmed Hicâzi es-Sekkâ, Beyrut 1405/1985; nşr. es-Seyyid el-Cemîlî, I-II, Kahire-Beyrut 1407/1987; nşr. Ebû Süfyân Mahmûd b. Mansûr el-Bestavîsî, I-II, Medine 1417/1997¹⁷¹ şeklinde sıralayabiliriz; ayrıca *et-Tezkîre*'nin, Süleymâniye Kütüphanesinde bir yazma nüshası da bulunmaktadır.¹⁷² *Tezkîre*'ye pek çok şerh yapılmıştır. Kitabı ilk olarak Abdülvehhâb eş-Şa'rânî *Muhtasarı Tezkîreti'l-Kurtubî* (Kahire 1898, 1300, 1301, 1310, 1320, 1926, 1349)¹⁷³ isimiyle ve müteakiben de sırasıyla Ahmed b. Muhammed b. Ali es-Sühaymî, *et-Tezkîreti'l-fâhire fî abvâli'l-âhire*¹⁷⁴ ve M. İbrâhim Sâlim *Yevmü'l-feza'î'l-ekber meşâhidü yevmi'l-kyâme ve abvâlihâ* (Kâhire 1405/1984),¹⁷⁵ adları altında ihtisar etmişlerdir Şa'rânî'nin muhtasarı Hasan Tahsin Emiroğlu tarafından, *Kısaltılmış Tezkîre-i Kurtubî* (Konya 1995) isimiyle Türkçeye çevrilmiştir. Süyûtî ise *et-Tezkîre*'yi *Şerbu's-sudûr fî şerbi hâli'l-mevtâ*

¹⁶⁷ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1: 249-518; 2: 7-431.

¹⁶⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15-16.

¹⁶⁹ Tefsirinde geçtiği yerler için bk. Selmân-Desûkî, *Keşşâf*, 22-23.

¹⁷⁰ Kurtubî, *Tezkîre*, 1-3; Benzer bilgiler için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1: 390; ayrıca bk. *a.e.*, 1: 62, 534; Kasbî, *el-Kurtubî*, 45; Bel'am, *el-Kurtubî*, 137.

¹⁷¹ Diğer baskıları için bk. Selmân, *el-İmâmî'l-Kurtubî*, 129-130; Bel'am, *el-Kurtubî*, 138.

¹⁷² Fatih, nr. 2571, 358x245, 235x155 mm., 305 yk., 23 st., nesih, 802 h., zâhiriyye ve hatime tehzipli ve meşin ciltli.

¹⁷³ Eserin Türkçe çevirisi Halil Günaydın tarafından yapılmış olup, *Ölüm-Kıyamet-Âhiret ve Abir Zaman Alametleri* adıyla Bedir Yayınevi tarafından 1980 yılında basılmıştır. Eserin başında Kurtubî'nin hayatı hakkında kısaca verilen bilgilerde bile Kurtubî'nin adının yanlış olarak verilmesi söz konusudur.

¹⁷⁴ Selmân, *el-İmâmî'l-Kurtubî*, 133; Bel'am, *el-Kurtubî*, 137.

¹⁷⁵ Altıkulaç eserin adını; "Yevmü'l-feza'î'l-ekber ..." olarak değil de; "Yevmü'l-fevzi'l-ekber ..." şeklinde vermektedir. Bunun bir yazım hatası olduğunu düşünüyoruz.

fi'l-kubûr (Kahire 1309, 1329) adıyla şerhetmiş¹⁷⁶ ve kısaca *Kitâbü'l-berzâh* adıyla meşhur olan bu şerh Farsçaya da tercüme edilmiştir (Lahor 1871).¹⁷⁷ Süyûtî daha sonra söz konusu şerhini itmam mahiyetinde 884/1479'te *el-Budûri's-sâfîre fî umûri'l-âbire*¹⁷⁸ adlı eserini telif etmiş olup¹⁷⁹ bu kitap bazı yazma nüshalarında *el-Budûru's-sâfîre fî abvâli'l-âbire*¹⁸⁰ ismiyle de zikredilmiştir. Yine bu eser Ebû'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Ahmed b. Muhammed Zerrûk tarafından "*et-Tezkîretü'l-Kurtubîyye bi-şerhi's-Şeyh Ahmed Zerrûk*" adı altında şerh edilip 899/1493 tarihinde Cem'iyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye el-Âlemiyye tarafından Trablus'da 487 sayfa halinde basılmıştır. Ayrıca Bağdatlı İsmail Paşa meşhur eserinde Ebû Ali Ömer b. Yûsuf b. Abdillâh el-İskenderânî el-Malîkî'nin bu eseri *Cevheretü'l-müzhîre fî hatmi't-Tezkîre* adıyla şerhettiğini zikretmektedir.¹⁸¹

3. *et-Tezkâr fî Efdali'l-Ezkâr.*

"En Faziletli Zikirleri Hatırlatma" anlamını taşıyan eser, metot ve tertip itibariyle Nevevî'nin (ö. 676/1278) *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân* adlı kitabına benzemekle birlikte; içerik açısından ondan daha kapsamlı¹⁸² olup kırk bölüm halinde düzenlenmiştir.¹⁸³ Tefsirinin mukaddimesinde Kur'an'ın fazileti ve tilâvetine dair ele aldığı konuları burada genişleten Kurtubî,¹⁸⁴ eserini telif amacını ve metodunu belirtirken Kur'an'ın, onu okuyan ve dinleyen ve onunla amel edenin faziletine ilişkin konulara yer vereceğini dile getirmektedir.¹⁸⁵

Eserin matbu olup çeşitli baskıları yapılmıştır. Biz bunları; nşr. Ahmed b. Muhammed b. Sıddîk el-Gammârî, Kahire, 1355/1936; nşr. Abdülkâdir el-Arnâût- İbrâhim el-Arnâût, Beyrut, 1972; nşr. Servet Muhammed Nâfi, Kahire, 1979; nşr. Beşir Muhammed, Beyrut, 1406/1986, 1408/1988 ve Dimeşk-Tâif, 1407/1987 şeklinde sıralayabiliriz.¹⁸⁶ Türkiye'de ise bu eser açıklayıcı kısa notlarla birlikte tahkik edilip En Güzel Zikir Kur'an'dır başlığı altında adıyla yayınlanmıştır.¹⁸⁷ Bu eserin yazma nüshası, Süleymâniye Kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁸⁸

4. *Kam'u'l-Hırs bi'z-Zühdi ve'l-Kanâ'a ve Reddü Zülli's-Suâli bi'l-Kesb ve's-Sınâ'a.*

Adı bazı kaynaklarda¹⁸⁹ ve *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*'indeğişik baskılarında biraz farklı şekilde zikredilen eser,¹⁹⁰ başlıkta verdiğimiz şekliyle, "Zühd ve Kanaatla Hırsın Kontrol Edilmesi ve Kazanç ve

¹⁷⁶ Bk. Bel'am, *el-Kurtubî*, 138; Arif Gezer, adı geçen tezinde bu eserin adını, "... fi'l-kubûr" şeklinde değil de; "... ve'l-kubûr" olarak zikretmektedir. Bunun bir yazım hatası olduğunu düşünüyoruz (bk. s. 53).

¹⁷⁷ Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", 26: 456; Ayrıca bu eserin Bahaddin Sağlam tarafından yapılan ve "Kabir Âlemi" olarak isimlendirilen Türkçe çevirisi, Kahraman yayınlarıca 1996'da yayınlanmıştır. İlmî bir değer taşımayan tercümenin yanında mütercim, Mısır'da Âlem -i Berzâh adıyla yayınlanan bir baskısını, *et-Tezkîre*'nin şerhi olarak algıladığı görülmektedir (bk. *Kabir Âlemi*, s. 11).

¹⁷⁸ Hindistan, 1311 taşbasması.

¹⁷⁹ Karahan, "Süyûtî", 11: 262; bk. Kâtip Çelebi, *Kesfü'z-zünûn*, 1: 231; Brockelmann, *GAL*, 2: 184; *Suppl.*, 2: 182.

¹⁸⁰ Süleymaniye Ktp., Yahyâ Tevfik, nr. 137/43.

¹⁸¹ İsmâil Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 1: 422.

¹⁸² İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 2: 309; Bk. Brockelmann eserin isminin, *et-Tejdâl fî efdali'l-ekzâr*, şeklinde de olabileceğini ileri sürmektedir (*GAL*, 4: 218).

¹⁸³ Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", 26: 456; bk. Kurtubî, *Tezkâr*, 4.

¹⁸⁴ Bk. *Tezkâr*, 3.

¹⁸⁵ *A.e.*, 2-4; bk. Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 66; Kasbî, *el-Kurtubî*, 45-47; Selmân, *el-İmâmî'l-Kurtubî*, s. 135.

¹⁸⁶ Bk. Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", 26: 456; Ayrıca bk. Bel'am, *el-Kurtubî*, 133.

¹⁸⁷ Kurtubî, *et-Tezkâr*, trc. Necati Tetik-Abdulmecit Okçu (İstanbul: Aktif Yayınları, 2008).

¹⁸⁸ İbrahim Efendi, nr. 42, 195x125, 143x68 mm., 102 yk., 25 st., nesih, Sâlih b. Ali, 1166 h., meşin cilt.

¹⁸⁹ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 2: 309 ve Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 65-66 adlı eserlerde son iki kelime; "... bi'l-kütüb ve's-şefâ'a" olarak yer almaktadır. Bu durum Mecdi Fethi es-Seyyid tarafından Tanta 1408/1988 yer ve tarihli yayımlanan baskısında da böyledir. Yine aynı yayınevini (Mektebetü's-Sahâbe) bir yıl sonraki baskısında ise eserin adı, "Kam'u'l-hırs bi'z-zühdi ve'l-kanâ'a ve Reddü zülli's-suâli bi'l-Keff i ve's-şefâ'a" "şeklindedir. Ömer Rıza el-Kehhâle ve Bağdatlı İsmâil Paşa da, sondan ikinci kelimeyi, "... bi'l-keffî..." olarak verir (*Mu'cemü'l-müellifîn*, 8: 240; *İzâhu'l-mekânûn*, 2: 241). Bunların yanı sıra, söz konusu muhtelif

Zenaatle Dilencilik Zilletinin Ortadan Kaldırılması” anlamını taşımaktadır. Dünya hayatındaki temel ihtiyaçlarımızın karşılanıp insanlara yüzüsu dökmeyen yaşamak ve helâl kazanç için bir meslek edinmenin ve çalışmanın anlam ve önemini konu edinen eser,¹⁹¹ tefsir ve hadise dair kırk bâb şeklinde tertip edilmiştir.¹⁹²

Eser, Mecdi Fethi es-Seyyid tarafından yayımlanmış,¹⁹³ muhakkik kitabın ikinci kısmını *el-Keffâf ve'l-Kanâ'a*,¹⁹⁴ üçüncü kısmını *ez-Zühd*¹⁹⁵ adıyla ayrı basım olarak da neşretmiştir. Mus'ad Abdülhamîd Muhammed es-Sa'denî ise, eseri ayrıca tahkik etmiştir.¹⁹⁶ Brokelmann da, bu eserin yazma nüshalarının Berlin'de 8787 numarada mevcut olduğunu ve İstanbul / Fatih Kütüphanesinde de 2737 numarada bir nüshası bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁹⁷ Bu eser şeklindeki Kam'u'l-Hırs bi'z-Zühdi ve'l-Kanâ'a ve Reddü Zülî's-Suâli bi'l-Kesb ve's-şefâ'a ismiyle tek cilt halinde 214 sayfa olarak basılmıştır.¹⁹⁸

5. *el-İlâm bimâ fî Dîni'n-Nasârâ mine'l-Fesâd ve'l-Evhâm ve İzhâri Mehâsini Dîni'l-İslam ve isbâti Nübüvveti Nebiyinâ Muhammed Aleyhi's-Salâtü ve's-Selâm.*

Kaynaklarda bazı farklılıklarla zikredilen eser başlıktaki şekliyle, “Hıristiyanlıktaki Dejenerasyonun ve Şüphelerin Açıklığa Kavuşturulması ve İslam Dini Güzelliklerinin Ortaya Konulması ve Peygamberimiz Muhammed Aleyhi's-Salâtü ve's-Selâm'ın Nübüvvetinin İspât Edilmesi” anlamına gelmektedir. Bağdatlı İsmâil Paşa Kurtubî'nin eserleri arasında saydığı bu kitabın ismini, *el-İlâm bimâ fî dîni'n-nasârâ mine'l-fesâd ve'l-evhâm ve izhâri mehâsini dîni'l-İslam* şeklinde zikretmektedir.¹⁹⁹ Tuleytula (Toledo)'da²⁰⁰ adı bilinmeyen bir kişi tarafından kaleme alınıp Kurtuba'ya gönderilen bir risâleye reddiye olarak yazılmış olup Ahmed Hicâzi es-Sekkâ tarafından neşredilmiştir.²⁰¹ Nâşir kitabın kapağında müellif adını sadece el-İmâm el-Kurtubî olarak zikretmiş, yazma nüshasının sonunda müstensihin, “Eserin yazımı 726/1326'da tamamlandı” şeklindeki ferâğ kaydından hareketle kitabın başka bir Kurtubî'ye ait olabileceğini ileri sürmüş, İbn Ferhûn'un müfessir Kurtubî'nin eserleri arasında bu eseri zikretmemesini de delil olarak kaydetmiştir. Nâşirin bu şüphesinin anlayışla karşılanıp bir temkin payı olarak değerlendirilmesi kanaatini taşımakla beraber; müelliflerin eserlerinin ölümlerinden asırlarca sonra da istinsah edilebileceğini ve ve biyografik eserlerin her zaman için müelliflerin eserlerini eksiksiz şekilde sıralamayabileceği gerçeğini göz önüne alırsak, sırf bunlara dayanıp hüküm vermenin yanıltıcı sonuçlara sürükleyebileceğini belirtmemiz gerekir.²⁰² Fakat Ahmed Hicâzi es-Sekkâ'nın ve benzer tereddüdü

---

isimlendirmelerden farklı olarak Arif Gezer bu eserin ilk kelimesini kanaatimizce hatalı bir şekilde “Kum'u'l-hırs” olarak vermektedir.

¹⁹⁰ Tefsirinde geçtiği yerler için bk. Selmân-Desûkî, *Keşşâf*,23; Bel'am, *el-Kurtubî*, 140-141.

¹⁹¹ Bk. Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2: 241.

¹⁹² A.y.

¹⁹³ Tanta, 1408/1988.

¹⁹⁴ Tanta, 1408/1988.

¹⁹⁵ Tanta, 1408/1988.

¹⁹⁶ Beyrut 1414/1994; Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, 26: 456.

¹⁹⁷ Bk. Brockelmann, *GAL*, 1: 529; a.mlf., *GAL Suppl.*, 1: 298, 737; Kasbî, *el-Kurtubî*,48.

¹⁹⁸ İSAM Kütüphanesi Dem. No: 28602.

¹⁹⁹ İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2: 129.

²⁰⁰ Bu şehrin Arapça telaffuzu Tuleytula, İspanyolcada ise Toledo şeklindedir. Tuleytula, hicri 478 yılına kadar İslâm hâkimiyetinde kalmıştır (bk. Ahmed b. Yahya el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-buldân* (Beyrut: y.y., 1407/1987); Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4: 45).

²⁰¹ Kahire, 1980 (Dârü't-Türâsi'l-Arabî tarafından bir cilt ve 503 sayfa halinde yayımlanan bu eser İSAM Kütüphanesi'nde Dem. No: 013690 kaydıyla mevcuttur).

²⁰² Bk. Hidâyet Işık, “Kurtubî ve el-İlâm Adli Eserine Göre Kitâb-ı Mukaddes'te Hz. Muhammed”, *Din Eğitimi Dergisi* 40 (1993), 39.

sergileyen Arif Gezer'in iddialarını,²⁰³ delilsiz şekilde olumsuzlayıp herhangi bir gerekçe ileri sürmeksizin sadece üzerinde araştırmalar yapıldığını ileri sürüp “Doktora gibi ciddi bir ilmi çalışmada Kurtubî’ye ait olmayan bir eserin O’na nisbet edilmesi elbette düşünülemez”²⁰⁴ şeklindeki ilmî olmayan bir yaklaşımın sergilenmesi de bu husustaki ilmî tartışmaların seviyesini düşürmektedir. Bu hususu açıklayacak bir delil elde edilmedikçe bize düşen kesin yargılar belirtmeksizin görüşümüzü ifade edip tevakkuf etmektir. Şunu da belirtmem gerekir ki bu esere bu başlık altında yer vermemiz, izlediğimiz yöntemle ilgili olup bir kitap temel kaynaklarda²⁰⁵ Kurtubî’ye nisbet edilmişse ve bunun böyle olmadığına ilişkin ilmî bir delil de yoksa biz onun müfessirin eserleri arasında sıralanmasını tercih etmiş bulunuyoruz.

Eserin Köprülü Kütüphanesinde mevcut iki nüshasından birinde²⁰⁶ müellif adı Muhammed b. Ahmed b. Ferh el-Kurtubî, diğerinde ise²⁰⁷ İbn Ferh el-Kurtubî olarak belirtilmiştir. Fâiz Saîd Sâlih, eseri tahkik edip bir doktora çalışması yapmıştır.²⁰⁸ Meşhur Hasan Mahmud Selmân, bu eserin üçüncü yazma nüshasının ise, Ürdün Üniversitesi, Mahtut Eserler Merkezinde bulunduğunu belirtir ve şu bilgileri verir: Bu nüsha, Rabat’taki Umumi Kütüphane den fotokopi yoluyla temin edilmiştir. Mağribî hattıyla yazılmıştır. 292 ayfadır. Müstensih, Muhammed b. Ebi Ahmed b. Mûsâ b. Yûsuf b. İbrahim b. Abdullah b. Muğire b. Şurahbil, İstinsah tarihi, 1142/1729’dır.”²⁰⁹

6. *el-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ ve Sıfâtibi'l-Ulyâ*

Eserin ismi başlıkta verdiğimiz yaygın kullanımının yanında, hem Kurtubî’nin tefsirinde hem de çeşitli kaynaklarda bazı farklılıklarla zikredilmektedir. Kurtubî özellikle Allah Teâlâ’nın yüce isimlerinin yer aldığı âyetlerdeki açıklamalarından sonra daha geniş bilgi edinilmesi için bu esere atıfta bulunmaktadır.²¹⁰ Diğer kaynaklarda, *Kitâbü'l-esnâ fî esmâi'l-hüsnâ*²¹¹ veya *el-Kitâbü'l-esnâ fî şerhi esmâillâhi'l-hüsnâ*²¹² gibi şekillerle karşılaşabilmekteyiz. Kurtubî bu eserinde, Allah’ın isim ve sıfatlarına iman ve akâid

²⁰³ Yine Arif Gezer de adigeçen tezinde aynı tereddüdü sergiler ve eserin müfessir Kurtubî’ye ait olmadığını savunur: “Eserin, bir nasrani tarafından, Tuleytula şehrinden Kurtuba’ya gönderilen Teslisü'l-vahdâniyye adlı bir esere reddiye olduğu ve Kurtuba’nın (633/1236) yılında düştüğü göz önüne alındığı takdirde, kitabın müellifinin hangi Kurtubî olduğu müşkil bir hale gelmektedir. Bizim fikrimize göre elimizde matbu olarak bulunan el-İlâm... adlı bu eser, müfessir Kurtubî’ye ait değildir. Bizi bu sonuca götüren üç sebep vardır. Birincisi: Daha önce de bahsettiğimiz gibi Kurtubî, tefsirini, hayatının sonlarında yazmıştır ve sahip olduğu diğer müellefatına tefsirinde atıfta bulunmak gibi önemli bir özelliğe sahiptir. Buna rağmen *el-İlâm* adlı bu eserden tefsirinde hiç bahsetmemektedir. el-İlâm kelimesi tefsirinde 11 yerde geçmektedir. Bunlardan sadece birinde, el-İlâm bi mevliidi'n-nebi adlı eserine işaret etmektedir. Diğerlerinde ise bu sözcüğü kelime mânâsında kullanılmaktadır. İkincisi: el-İlâm adlı bu eserin, Toledo (Tuleytula) Şehri’ndeki bir Hıristiyan tarafından yazılan ve cevap alınmak üzere o zamanlar müslümanların elinde bulunan Kurtuba’ya gönderilen *Teslisü'l-vahdâniyye* adlı bir esere reddiye olarak kaleme alındığı, bu kitabın kendi içinde ifade edilmektedir. Bu durum göz önüne alındığında, Kurtubî’nin tefsirinde, bilhassa teslis ile ilgili görüşlerini açıkladığı yerlerde, Teslisü'l-vahdâniyye ifadesini kullanması, kuvvetli bir ihtimal haline gelmektedir. Araştırbildiğimiz kadarıyla, tefsirinin hiçbir yerinde bu ifadeyi kullanmamaktadır. Şâyet Kurtubî, Kurtuba’da iken, *Teslisü'l-vahdâniyye* adlı bir esere reddiye yazmış olsaydı, daha sonra Mısır’da kaleme aldığı tefsirinde, bu ibâreyi hiç kullanmadan geçemezdi diye düşünüyoruz. Üçüncüsü: Takib edebildiğimiz kadarıyla, Kurtubî’nin kendi eserlerinde (Tefsir, Tezkire) sahip olduğu genel üslûbu ile *el-İlâm* adlı eserdeki üslûbu birbirine benzememektedir (s. 62-63).

²⁰⁴ Bk. Işık, “Kurtubî ve el-İlâm”, 39.

²⁰⁵ İhsan, “Kurtubî Tefsiri’nde Kıraat Olgusu”, 31.

²⁰⁶ İsmâil Paşa, *Hedyyetü'l-ârifîn*, 2: 129.

²⁰⁷ Nr. 794, 17x26 mm., 108 yk., 29 st., nesih, müstensih, Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Feyyûmi, istinsah tarihi, 879/1474.

²⁰⁸ Nr. 813, 14x22 mm., 149 yk., 25 st., ta’lik, müstensih: Mısırlı Kutub ismiyle meşhur Muhammed el-Hanefî, İstinsah tarihi, 1087/1676.

²⁰⁹ 1405/1985, Câmîatü Ümmi'l-kurâ, Mekke; Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, 26: 456.

²¹⁰ Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 142-143. Ayrıca bk. Kasbî, *el-Kurtubî*, 47-48; Bel’am, *el-Kurtubî*, 147-148.

²¹¹ “...O Kâbid (kısın, daraltan) ve Bâsîd (genişleten, yayan)dir. Bunlarla ilgili açıklamalarımızı, *Şerhü'l-esmâi'l-hüsnâ fî'l-kitâbi'l-esnâ* isimli kitabımızda yapmış bulunuyoruz (*Tefsir*, 3: 165); 160 a.mlf., *Tezkire*, 444; *Tezkâr*, 19; Diğer yerler ve farklı kullanımları için bk. Selmân-Desûkî, *Keşşâf*, 22.

²¹² Bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2: 525.

²¹³ Bk. Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 70.

konularını ele alır.²¹³ Konuları, Ehl-i sünnet mezhebine göre izah ettikten sonra bunlara dair birtakım şüphe ve farklı görüşleri eleştirir.²¹⁴

el-Esnâ, ilk olarak M.H. Cebel'in tahkikiyle iki cilt halinde (I-II, Tanta 1994),²¹⁵ daha sonra ise Sâlih Atıyye Hatmanî'nin tahkikiyle Cem'iyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye el-Âlemiyye tarafından 429 sayfa halinde (Bingazi 2001) basılmıştır.²¹⁶

Bu eserin belirleyebildiğimiz yazma nüshaları ise şunlardır: Süleymâniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 691, 1. cilt, 262x172, 183x113 mm., 208 yk. 19 st., nesh, mukavva ciltli. (Eserin 2. cildi eksiktir); Süleymâniye Kütüphanesi, Pertevniyal, nr. 448, 248x180, 175x110 mm., 251yk., 16 st., nesih, mukavva ciltli; Süleymâniye Kütüphanesi, Cârullâh, nr. 1024 ve 1025. Eser bu şekliyle tamdır. Fakat eser yanlışlıkla, Kurtubî'nin hocalarından olan Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Kurtubî'nin (ö. 656/1258) adına kayıtlıdır. Son olarak da tesbit edebildiğimiz yazma nüsha da, Medine-i Münevvere, Arif Hikmet Kütüphanesi, nr. 88 ve 296'da kayıtlıdır.²¹⁷

Ayrıca şunu da belirtmemiz gerekir ki Kasbî bu esere ulaşamadığını belirtirken;²¹⁸ Heytî ise Medine-i Münevvere'de Arif Hikmet Kütüphanesinde iki cüz halinde (no: 88; 296) bir nüshasının mevcut olduğunu söylemektedir.²¹⁹

2.3.2. Yazma Eserleri

1. *el-İ'lâm fî Ma'rifeti Mevlidi'l-Mustafâ Aleyhi's-Salâtü ve's-Selâm.*

Biyografi kitaplarında Kurtubî'ye böyle bir eser nisbet edilmemekle birlikte; Kurtubî, bu eserin adını; *el-İ'lâm fî ma'rifeti mevlidi'l-Mustafâ 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm*²²⁰ ve *el-İ'lâm bi mevlidi'n-Nebiyi aleyhisselâm*²²¹ olmak üzere iki farklı şekilde zikredip izah ettiği konunun detayları için ona atıfta bulunmaktadır.²²² Eserin isminden ve tefsirindeki söz konusu atıflardan hareketle, kitabın Hz. Hz. Peygamber'in soyu, doğumu ve hayatı gibi hususları içeren bir sîret ve siyer özelliği taşıdığını söyleyebiliriz.²²³ Eserin bir nüshası, *el-İ'lâm fî mâ yecibü 'ale'l-enâm min ma'rifeti mevlidi'l-Mustafâ aleyhi's-selâm* adıyla Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 443).²²⁴

²¹³ Bk. Bel'am, *el-Kurtubî*, 144.

²¹⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zejjinân*, 2: 15.

²¹⁵ Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", 26: 455; Arif Gezer adı geçen doktora tezinde Kurtubî'nin bu eserin matbu olmadığını söylemekte (s. 55) ve aynı şekilde Ekrem Gülşen de adı geçen tezinde bu eseri matbu eserler arasında saymamakta ve "Yazma ve Kaybolan Eserleri" başlığı altında incelemektedir (s. 43-44).

²¹⁶ İSAM kütüphanesi Dem. No: 138602; Bk. Bel'am, *el-Kurtubî*, 142.

²¹⁷ Heytî, *Ebü Abdillâh el-Kurtubî*, 34; son nüsha için bk. Bel'am, *el-Kurtubî*, 142.

²¹⁸ Kasbî, *el-Kurtubî*, 47.

²¹⁹ Heytî, *Ebü Abdillâh el-Kurtubî*, 34; bk. Bel'am, *el-Kurtubî*, 142.

²²⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 15: 75.

²²¹ Kurtubî, *Tefsir*, 15: 141. Selmân ise bunu İ'lâmü'n-nübüvve ismiyle zikredip kitabın içeriği ve görünür evsafı hakkında bilgi verir ve yazma nüshasının Ürdün Üniversitesi El Yazması Metin ve Vesikalar Merkezi'nde, Universtats Bibliothek Fubingen Handschrift bölümünde fotokopisinin bulunduğunu belirtir. Daha sonra ise bu kitabın Kurtubî'ye nisbet edilmesini doğru bulmadığını ileri sürer ve gerekçesini "Allah en iyisini bilir" kaydıyla, bu kitabın Kurtubî'nin diğer eserlerindeki üslubuyla uyuşmadığı şeklinde açıklar (Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 154; krş. Bel'am, *el-Kurtubî*, 145; Heytî, *Ebü Abdillâh el-Kurtubî*, 39). Bu gerekçeyle bizzat Kurtubî'nin ismini verip referans amacıyla zikrettiği eserin ona aidiyeti hususunda tahmine dayanıp açık bir verinin olumsuzlanması bir değer ifade etmemektedir. Ayrıca bu alanda benzer isimle yazılmış pek çok kaynak da mevcuttur; belki de kendisi eserleri birbirine karıştırmış ya da Kurtubî'nin bu eserini değil de; başka bir kitap incelemiştir.

²²² Bk. Selmân-Desûkî, *Keşşâf*, 23.

²²³ Bk. Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 148; Bel'am, *el-Kurtubî*, 145.

²²⁴ Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", 26: 456; Bel'am, bu eserin meçhul kitaplardan olduğunu belirtmekte (s. 145); Arif Gezer adı geçen tezinde (s. 59-60) ve M. Beşir Eryarsoy Tefsirin tercümesinin başına eklediği söz konusu çalışmasında (s. 66), bu eserin matbu veya yazmasının olup olmadığı hakkında herhangi bir bilgi vermemekte; Ekrem Gülşen de

2. *el-Misbâh fî'l-Cem Beyne'l-Ef'âl ve's-Sibâh.*

Kurtubî'nin lugat sahasındaki bu kitabı, Arap dili ve edebiyatı âlimi, tarihçi ve şair Ebü'l-Kâsım Alî b. Ca'fer b. Alî b. Muhammed es-Sıkillî es-Sa'dî el-Ağlebî et-Temîmî'nin (ö. 515/1121) *Tebzîbü'l-Ef'âlve* Tâcül-luga adlı sözlüğüyle tanınan Arap dili âlimi Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *es-Sibâh fî'l-luga* adlı eserleri üzerine yapılan bir ihtisar çalışması olup daha çok örneklerin hazfine ağırlık verilmiştir.²²⁵

Mubtasarü's-Sibâh adıyla da zikredilen eserin bir nüshası Süleymâniye Kütüphanesi'ndedir (Şehid Ali Paşa, nr. 2682).²²⁶ Ayrıca günümüzdeki birçok araştırmacı bu eserin yazma nüshalarının muhtelif kütüphanelerde mevcut olduğunu belirtmişlerdir. Bunlar; Hollanda'da Beril Kütüphanesi (no: 283);²²⁷ İstanbul'da Karol kütüphanesi (no: 265) ve Hindistan'da (no: I/24) bulunmaktadır.²²⁸

3. *et-Takrîb li-Kitâbi't-Tembûd.*

Kurtubî'nin bu eseri, İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071)'nin *et Tembûd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'anî ve'l-esânîd* adlı eseri üzerine yapılmış bir ihtisar çalışmasıdır.²²⁹ İbn Abdülber'in bu eseri, *el-Muvatta'*ın Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi rivâyetinde doğrudan Hz. Peygamber'e nisbet edilen hadisleri esas alarak esere yazmış olduğu şerhtir. Ancak Yahyâ b. Yahyâ nüshasında bulunmadığı halde diğer hadis mecmualarında geçen mütâbî' ve şâhid olabilecek rivâyetleri de başka senedlerle eserine almıştır.²³⁰

Özellikle Endülü's'te büyük kabul gören *et Tembûd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'anî ve'l-esânîd*, V./XI. yüzyılda Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin el-Ensâri tarafından *et-Takrîb li-Kitâbi't-Tembûd* adıyla şerhedilmiştir. Bu şerh ile Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin yaptığı ihtisarin birer nüshası Fas Karaviyyûn Kütüphanesi'nde (nr. 519, 523)²³¹ bulunmaktadır.²³² Kurtubî'nin buradaki eseri, yazma olup iki kalın cilt halindedir.²³³

4. *Risâle fî Elkâbi'l-Hadîs.*

Eserin isminden muhaddislerin lakap ve künyelerine dair bir risale olduğu anlaşılmaktadır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Kurtubî'nin hadis ilmi ile ilgili telif ettiği bu tek eserinden sadece Brockelmann bahsetmekte ve eserin adını başlıktaki şekliyle vermektedir. O, eserin bir yazma nüshasının, Cezayir Kütüphanesi'nde 377 numarada mevcut olduğunu belirtmektedir.²³⁴

2.3.3. Günümüze Ulaşım Ulaşmadığı Bilinmeyen Eserleri

1. *Urcûze fî Esmâ'in-Nebîyyi Sallallâhü Te'âlâ Aleyhi ve Sellem.*

Eser, *Urcûze* adıyla da bilinmektedir. *Urcûze*; recez vezninde bir şiir anlamını taşımaktadır. Kâtip Çelebi, eserin ismini başlıktaki şekliyle verdikten sonra şunları söylemektedir: “Kurtubî bu kitabını şerh

---

adigeçen tezinde söz konusu bilgileri vermemekte ve ayrıca bu eseri “Yazma ve Kaybolan Eserleri” başlığı altında saymaktadır (s. 43, 44-45); el-Kasbî ise Kurtubî'nin eserleri arasında bu kitaptan hiç bahsetmemektedir (s. 44-50).

²²⁵ Bk. Kasbî, *el-Kurtubî*, 48; Bel'am, *el-Kurtubî*, 149; Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 153.

²²⁶ Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, 26: 456. Diğer yazma nüshaları için bk. Bel'am, *el-Kurtubî*, 149; Kasbî, *el-Kurtubî*, 47.

²²⁷ Kasbî, *el-Kurtubî*, 48; Selman, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 153; Heytî, *Ebû Abdillâh el-Kurtubî*, s. 37.

²²⁸ Bel'am, *el-Kurtubî*, 149.

²²⁹ Bk. Brockelmann, *GAL Suppl.*, 1: 298; Kasbî, *el-Kurtubî*, 47-48; Bel'am, *el-Kurtubî*, 146.

²³⁰ Leys Suûd Câsim, “İbn Abdülber en-Nemerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 269; bk. Bel'am, *el-Kurtubî*, 146-147.

²³¹ Brockelmann, *GAL Suppl.*, 1: 298.

²³² Câsim, “İbn Abdülber en-Nemerî”, 19: 270; Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, 26: 456.

²³³ Ziriklî, *A'lâm*, 10: 185.

²³⁴ Brockelmann, *GAL Suppl.*, 1: 737; ayrıca bk. Kasbî, *el-Kurtubî*, 48; bk. Bel'am, *el-Kurtubî*, 148.

de etmiştir. Onda, 300'den fazla isim zikretmiştir. Urcûze, hemzenin dammesiyle telaffuz edilir, recez kelimesinin ufûle babıdır ve o, aruzda meşhur bir bahrdır.”²³⁵ Hz. Peygamber'in 300'den fazla isminin bir araya getirilip açıklamalarının yapıldığı belirtilen eserin ²³⁶ günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir.²³⁷

2. *Şerhu't-Takassî limâ fi'l-Muvatta' min Hadîsi Resûlillâhi Sallellehü Aleyhi ve Sellem.*

İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071), *et-Tembûd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'anî ve'l-esânîd* adlı eserini, *et-Takassî fi'l-hadîsi'n-nebevî* adıyla ihtisar etmiştir.²³⁸ Kurtubî de bu muhtasarı, *Şerhu't-Takassî* adıyla şerhetmiştir.²³⁹ Bu verilerden hareket edip Kurtubî'nin bu eserinin fıkıh ve hadis meselelerini konu edindiğini söyleyebiliriz.²⁴⁰

3. *Menhecü'l-Ubbâd ve Mahaccetü's-Sâlikîne ve'z-Zühbâd.*

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Kurtubî ve eserleri hakkında bilgi veren tarih, tabakat ve terâcim kaynaklarında bu kitaptan bahsedilmemektedir. Bundan dolayı, eserin matbu veya mahdût olup olmadığı ve eserin günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir. Bununla birlikte eserin başlıkta verdiği şekliyle adını ve içeriğiyle ilgili verileri *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*'dan elde edebiliyoruz. Kurtubî, "... Gerçekten biz onu sabredici bulduk. O ne güzel kuldur! Çünkü o (Rabbine) çokça yönelen idi" (Sa'd 38/44) âyetinin tefsirinde Eyyûb (a.s.)'ın sabrını konu edinirken, sabreden mi yoksa şükreden kul mu üstündür hususunu değerlendirmekte ve Süfyân es-Sevrî'nin ikisinin de aynı olduğunu söylediğini belirtmektedir. Daha sonra Ebû Tâlib el-Mekkî (ö.386/996)'nin tasavvufa dair eseri olan *Kâtü'l-kulûb fi mu'âmeleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmî't-terbîd*²⁴¹ adlı eserinde bu görüşü reddettiğini ve fakirin, zenginden daha faziletli oluşuna, Eyyûb (a.s.)'ın kıssasını delil getirdiğini zikreden Kurtubî, "Biz ise bunları başka bir yer olan *Menhecü'l-Ubbâd ve mahaccetü's-sâlikîne ve'z-zühbâd* adlı kitapta açıkladık." İfadesini kullanmaktadır. Kurtubî eserini referans vermekle birlikte kısa bir açıklamanın ardından, Süfyân es-Sevrî'nin görüşünü benimsemektedir.²⁴² Bu bilgilerden kitabın içeriğini ve onun *Kam'u'l-Hırs bi'z-zühbî ve'l-kanâ'a ve reddü züllî's-suâ'li bi'l-kesb ve's-snâ'a* adlı eseriyle benzerlik taşıdığını söyleyebiliriz.

4. *el-Muktebes fi Şerhi Muvattai Mâlik b. Enes.*

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Kurtubî ve eserleri hakkında bilgi veren tarih, tabakat ve terâcim kaynaklarında bu kitaptan bahsedilmemektedir. Bundan dolayı, eserin matbu veya mahdût olup olmadığı ve eserin günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir.²⁴³ Bununla birlikte bazı farklılıklarla eserin ismini ve içeriğiyle ilgili verileri *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*'dan elde edebiliyoruz. Kurtubî, eserin adını başlıktaki şekliyle Bakara, 2/203. âyetin tefsirinde vermektedir. Müfessir burada hacc konusunu ele alır ve

²³⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1: 62.

²³⁶ A.y.

²³⁷ Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", 26: 456.

²³⁸ Bk. Makkârî, *Nejhü't-tîb*, 2: 409; İbn Ferhûn, *Dîhâc*, 2: 309; Dâvûdî, *Tabakât*, 2: 66.

²³⁹ Kasbî, *el-Kurtubî*, 47; Kasbî, Kurtubî'nin, İbn Abdülber'in *et-Tembûd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'anî ve'l-esânîd* adlı eserini ihtisar ettiğini söyledikten sonra, Kurtubî'nin İbn Abdülber'e ait olan *et-Takassî fi'l-hadîsi'n-nebevî* adlı ihtisarı da şerhetmiş olmasının muhtemel olduğunu ve ona *Şerhu't-Takassî* adını vermiş olabileceğini Brockelmann'dan naklederken (a.e., a.y.); Selmân, Kurtubî'nin eserlerinden *et-Takerîb li-Kitâbi't-Tembûd ve'l-Muktebes fi Şerhi Muvattai Mâlik b. Enes* adlı iki kitap ile bu kitabın aynı eserler oldukları kanaatini taşıdığını ve bu kitabın Fas'ta Karaviyyûn Kütüphanesi'nde bir yazma nüshasının bulunduğunu belirtip bu esere ulaşamadığını söyleyen Kasbî'yi eleştirmektedir (Selmân, *el-İmâmî'l-Kurtubî*, 151-152). Bu hususta Eryarsoy ise *et-Takerîb li-Kitâbi't-Tembûd* ile *Şerhu't-Takassî limâ fi'l-Muvatta' min Hadîsi Resûlillâhi Sallellehü Aleyhi ve Sellem*'in aynı eser olabileceğini ifade etmektedir (Eryarsoy, s. 67).

²⁴⁰ Bel'am, *el-Kurtubî*, 149.

²⁴¹ Mısır 1961, I-II.

²⁴² Kurtubî, *Tefsir*, 15: 140; Tefsirinde geçtiği yerler için bk. Selmân-Desûkî, *Keşşâf*, 23.

²⁴³ Heytî, *Ebû Abdillâh el-Kurtubî*, 39-40.

çobanların şeytan taşlama görevini geceleyin edâ etmeleri hususunda ruhsat olup olmadığını inceler. Kurtubî bu hususla ilgili bir rivâyeti değerlendirdikten sonra: “Biz bunu *el-Muktebes fî şerhi Muvatta’i Mâlik b. Enes* isimli eserde zikrettik.” ifadesini kullanır.²⁴⁴ Kurtubî yine aynı içerikle bu eserine Bakara, 2/238 âyetinde konu edilen es-salâtü’l-vüstâ (orta namaz) teriminin anlamını ve kapsamını işlerken şöyle atıfta bulunmaktadır: “Bu hadisi Tirmizî rivâyet etmiş ve hasen-sahih bir hadistir, demiştir²⁴⁵. Buna dair daha geniş açıklamalarımızı, *el-Kabes fî şerhi Muvatta’i Mâlik b. Enes* adlı eserimizde yapmış bulunmaktayız.”²⁴⁶

Bu bilgiler eserin muhtevasına ışık tutmaktadır. Kurtubî bu eserinde İmâm Mâlik’in (ö. 93) Muvatta’ adlı eserini şerhetmiştir.²⁴⁷ Muvatta’, Buhârî ve Müslim’in sahîhleri ile birlikte hadis kitaplarının birinci tabakasını meydana getirmektedir.²⁴⁸ Kurtubî’nin bu eseri onun *Şerbu’t-Takassî limâ fî’l-Muvatta’ min hadîsi Resûlillâhi sallelâhü aleyhi ve sellem* adlı eserinden farklıdır ve müstakil bir eserdir.²⁴⁹ Tefsirinden elde ettiğimiz diğer bir veride daha açık şekilde görülebileceği gibi Kurtubî, bu eserini Maliki mezhebini esas alarak fıkıh alanında yazmıştır. Kurtubî, Bakara, 2/222. âyette kadınların özel hallerinden olan ay hâli süresini incelerken eserini şu şekilde nazara vermektedir: “Bu konuda ulemâmanın, ay hâlinin azami süresi, asgari süresi, temizliğin asgari süresi ve istihzâr ile ilgili destekleyici deliller ve huccetlere dair ilim adamlarının açıklamalarını *el-Muktebes fî şerhi Muvatta’i Mâlik b. Enes* isimli eserimizde ele almış bulunuyoruz.”²⁵⁰

5. *el-Lüma‘u’l-Lü’lü’yye fî Şerhi’l-İsrînâti’n-Nebevîyye.*

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Kurtubî ve eserleri hakkında bilgi veren tarih, tabakat ve terâcim kaynaklarında bu kitaptan bahsedilmemektedir. Bundan dolayı, eserin matbu veya mahdût olup olmadığı ve eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.²⁵¹ Bununla birlikte eserin adını ve içeriğiyle ilgili verileri Kurtubî’nin, *el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur‘ân adlı* eserinden elde edebiliyoruz. Kurtubî İsrâ, 17/44. âyetin tefsirinde Allah’ı tesbih eden varlıklarla ilgili rivâyetleri verdikten sonra: “Bu anlamdaki haberler pek çoktur. Biz, onların bir bölümünü el-Fâdârî’ye, Allah ona rahmet etsin, ait *İsrînâti’n-Nebevîyye* adlı eserin şerhi olan *el-Lüma‘u’l-Lü’lü’yye*’de ele aldık. Kütüğün inlemesine dair haberi de, yine bu hususta meşhur bir olaydır. Buhârî, bununla ilgili rivâyeti kitabının birkaç yerinde²⁵² tahrîç etmiştir”²⁵³ şeklindeki bilgilere yer vermektedir. Bu eserden bahsettiği diğer bir yer de, Duhân, 44/37-39 âyetlerinin tefsirinde bulunmaktadır. Kurtubî, İbn İshak ve onun dışındaki tarihçilerin âyette söz konusu edilen “Tubba’ kavmi” ile ilgili rivâyetini zikrettikten ve Tubba’ın Hz. Peygamber’e yazmış olduğu mektubun içeriğini naklettikten sonra konumuzla ilgili şu açıklamaları yapar: “Buna dair haberin geri kalan bölümlerini ve baş tarafını el-Fâdârî’ye²⁵⁴ ait olan *el-İşru beyyinâti’n-nebevîyye*’nin şerhi olan *el-Lüma‘u’l-Lü’lü’yye*’de işledik.”²⁵⁵

6. *el-İntihâz fî Kurrâi Ehlî’l-Küfe ve’l-Basra ve’s-Şâm ve Ehlî’l-Hicâz.*

²⁴⁴ Kurtubî, *Tefsir*, 3: 10.

²⁴⁵ “Orta namazdan (ikinci namazından) bizi alkoydular...” (Müslim, “Mesâcid”, 206; Tirmizî, “Salât”, 19.

²⁴⁶ Kurtubî, *Tefsir*, 3: 142-143; Eserin Tefsirde geçtiği diğer yerler için bk. Selmân-Desûkî, *Keşşâf*, 23.

²⁴⁷ Krş. Heytî, *Ebû Abdillâh el-Kurtubî*, 39.

²⁴⁸ İsmail Lütfî Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İFAV, 1996), 48.

²⁴⁹ Heytî, *Ebû Abdillâh el-Kurtubî*, 39-40.

²⁵⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 3: 59-60; bk. Selmân, *el-İmâmü’l-Kurtubî*, s. 149; Bel‘am, *el-Kurtubî*, 142; Kasbî, *el-Kurtubî*, 49.

²⁵¹ Selmân, *el-İmâmü’l-Kurtubî*, 153; Kasbî, *el-Kurtubî*, 48; el-Heytî, *Ebû Abdillâh el-Kurtubî*, 39.

²⁵² Buhârî, “Menâkıb”, 25; Tirmizî, “Menâkıb”, 6.

²⁵³ Kurtubî, *Tefsir*, 10: 173-174.

²⁵⁴ Burada istinsah hatası olarak “el-Fâdârî” yerine “el-Fârâbî” yazılıdır. Muhakkik dipnotta bunu belirtmektedir. Ayrıca bk. Bel‘am, *el-Kurtubî*, 144.

²⁵⁵ Kurtubî, *Tefsir*, 15: 96; Ayrıca Bk. Kasbî, *el-Kurtubî*, 49-50.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Kurtubî ve eserleri hakkında bilgi veren tarih, tabakat ve terâcim kaynaklarında bu eserden bahsedilmemektedir. Bundan dolayı, eserin matbu veya mahdût olup olmadığı ve eserin günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir. Bununla birlikte eserin ismini ve içeriğiyle ilgili verileri Kurtubî'nin, *et-Tezkeâr fi efdali'l-ezkeâr* adlı eserinden elde edebiliyoruz²⁵⁶. Kur'an ilimleri sahasında çalışan Endülüs âlimlerinin hemen hemen hepsi, kıraat dalında da söz sahibi olduğu görülmektedir.²⁵⁷ Kurtubî'nin bu eseri de kıraat ilmine daîrdir.²⁵⁸

2.3.4. Kurtubî'ye Nisbet Edilen Eserler

Biz, çalışmamız esnasında, Kurtubî'ye yanlışlıkla atfedilen eserlerle karşılaştık. Bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla yanlışlığın bir kısmının Brockelmann'ın verdiği bilgilerden, diğer bir kısmının "el-Kurtubî" nisbesinin hangi âlime ait olduğunun doğru belirlenememesinden ve bazısının da, müfessirin eserlerinde yer alan kitapların ibâreyi hatalı algılama sonucu sahibine irca edilememesinden kaynaklandığını gördük.

1. *Akdiyetü Resûlillâh Sallallahü Aleyhi ve Sellem.*

Brockelmann, Kurtubî'nin *el-Akdiye* adlı bir eserinin Hindistan'ın Haydarâbâd kentindeki Âsafiyîye Kütüphanesi'nde 1/658 numarada bulunduğunu kaydetmektedir²⁵⁹. Bu yüzden birçok araştırmacı, bu kitabı Kurtubî'nin eserleri arasında saymıştır.²⁶⁰ Halbuki bu eser Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Ferec el-Kurtubî el-Mâlikî'ye (497/1104) ait olup matbû olarak da *Akdiyetü Resûlillâh sallallahü aleyhi ve sellem* adıyla basılıdır.²⁶¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Ferec el-Kurtubî el-Mâlikî, Endülüs'ün müftüsü ve muhaddisiydi. Kurtubalıdır. İbn Talla' veya Tallâ'î olarak da bilinir. Babası, Muhammed b. Yahyâ el-Bekri et-Tallâ'ın kölesidir.²⁶² Aynı şekilde Hacı Halife, *Akdiyetü Resûl* adlı eser sahiplerini sayarken Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'den (ö. 671/1273) hiç bahsetmemekte ve yukarıda matbu olarak belirttiğimiz eserin başladığı gibi,²⁶³ tanıttığı eserin de; "Elhümdü lillâhi kemâ hamide nefsehü..." ibâresiyle başladığını kaydetmektedir.²⁶⁴

2. *Usulü'l-Fıkḥ*

Meşhûr Hasan Selmân ve Cemâl Abdüllatîf ed-Desûkî'nin birlikte hazırladığı *Keşşâf tablîlî li'l-mesâilî'l-fıkḥiyye fi tefsîri'l-Kurtubî* adlı çalışmada, "Kurtubî'nin Eserleri" başlığı altında böyle bir eserin olduğunu belirtirler. Kurtubî, Mü'min, 40/28. âyetinin tefsirinde imanın dil ile ifade edilmesine ait bir hususa yer verirken,²⁶⁵ "Kadı Ebûbekir b. el-Arabi şöyle demektedir..." diyerek sözü ona bırakmakta ve onun sözleri paragrafın sonuna kadar sürmektedir. Selmân ve ed-Desûkî ise, bu paragrafta yer alan: "...Biz bu konuyu *usulü'l-fıkḥ*'da açıkladık..." [وقد بيناه في اصول الفقه] ibâresini yanlış bir algılama sonucu olsa

²⁵⁶ Bk. Kurtubî, *Tezkeâr*, 29, 107, 135.

²⁵⁷ Bk. Özdemir, "Endülüs", 11: 219-225.

²⁵⁸ Bk. Bel'am, *el-Kurtubî*, 148; Kasbî, adı geçen çalışmasında (s. 44-50), Gezer, adı geçen tezinde (s. 51-65) bu eserden bahsetmemektedir. Gülşen ise, adı geçen tezinde eserin ismini yanlış vermekte ve eserin Kurtubî'ye ait olduğuna dair herhangi bir kaynak göstermemektedir (s. 45).

²⁵⁹ Brockelmann, *GALL*, 1: 529; a.mlf., *Suppl.*, 1: 298; 737.

²⁶⁰ Bk. Kasbî, *el-Kurtubî*, 48; Heytî, *Ebû Abdillâh el-Kurtubî*, 53; Bel'am, *el-Kurtubî*, s. 149.

²⁶¹ Dârülvâ'y, Halep 1976, 1982

²⁶² Ziriklî, *A'lâm*, 6: 328; bk. Selmân Ziriklî'den farklı olarak Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Ferec el-Kurtubî el-Malîkî'nin, Muhammed b. Yahya el-Bekrî et-Tallâ'ın kölesi olduğunu belirtmektedir (Selmân, *el-İmâmî'l-Kurtubî*, 145).

²⁶³ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Ferec el-Kurtubî el-Mâlikî, *Akdiyetü Resûlillâh Sallallahü Aleyhi ve Sellem*, Halep: y.y., (1982), 9.

²⁶⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'l-ze'ünân*, 1: 137.

²⁶⁵ Kurtubî, *Tefsîr*, 15: 199.

gerek, Kurtubî'nin bir ifadesi olarak belirtmektedirler.²⁶⁶ Aynı durum M. Beşir Eryarsoy'da da görülmektedir. Eryarsoy, Kurtubî'ye "Usulü'l-fıkh" adlı bir eser nisbet edip kitabın adından ve tefsirde geçtiği bu konudan hareketle, eserin içeriği hakkında tahminde bulunmaktadır.²⁶⁷ Ekrem Gülşen de *Kurtubî Tefsiri'nde Esbâb-Nüzûl* adlı doktora tezinde "Yazma ve Kaybolan Eserleri" başlığında "Usulü'l-Fıkh" diye bir kitabı Kurtubî'nin eserleri arasında saymaktadır.²⁶⁸

3. *el-İnsâf fîmâ Beyne'l-Ulemâ'i mine'l-İhtilâf*

Bu eser, Abdülcebbâr Abdurrahmân'ın *Zebâiru't-türâsi'l-Arabîyyi'l-İslâmî* adlı kitabında, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'ye (ö. 671/1273) nisbet edilmektedir.²⁶⁹ Halbukiel-*İnsâf fîmâ beyne'l-u'lemâ'i mine'l-ihtilâf* adlı eser, Yûsuf b. Abdillâh el-Kurtubî'ye (ö. 463/1071) aittir.²⁷⁰ Bu hatanın "el-Kurtubî" nisbesinin doğru isme izâfe edilememesinden kaynaklandığı söylenebilir.

4. *Kasîde fî'stulâhi'l-Hadîs.*

Eserin adını tarih, tabakat ve terâcim kaynaklarında tesbit edemedik. Kurtubî de, bu eserden tefsirinde söz etmemektedir.²⁷¹ Ayrıca Kurtubî hakkında yapılan yeni çalışmalarda da böyle bir esere yer verilmediğini gördük.²⁷² Adından eserin hadis usulüne ait olduğu ve hadis terimlerinin beyitler halinde izah edildiği anlaşılmaktadır. Altıkulaç, Kurtubî'nin eserleri arasında saydığı bu eserin, Köprülü Kütüphanesi nr. 1559'da mevcut olduğunu belirtmekle birlikte; herhangi bir kaynak göstermemektedir.²⁷³

SONUÇ

Makalede Kurtubî'nin biyografisini, çağı, hayatı, ilmî ve ahlâkî şahsiyeti, hocaları, eserleri ve öğrencileri açısından ayrıntılı şekilde ele almanın yanında çalışmamızın konu, amaç ve kapsamı çerçevesinde kullandığımız bir takım kaynakları hatalı veya yanlış bilgi ve çıkarımlar içerdiği gerekçesiyle eleştirdik. Bu araştırma neticesinde konumuza dair mâlûmâtın biyografî başta olmak üzere ilgili kaynaklarda yeterli bilgi bulunmadığını ve mevcut bilgilerinse daha çok birbirlerinin tekrarı olduğunu gördük. Bu yüzden söz konusu kaynakların haricinde bu araştırmaya malzeme teşkil eden verileri, büyük ölçüde başta *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* ve *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire* olmak üzere müfessirin eserlerinden tedarik edip kayda değer bilgi ve verilere ulaştık. Bunları Makalenin başlık sıralaması doğrultusunda özetle ortaya koyabiliriz.

Kurtubî'nin yaşadığı VII/XIII. asırda, İslâm dünyası siyasî açıdan çok hassas ve zor bir dönemden geçmekle birlikte, ilmî hayat kesintiye uğramaksızın çalışmalar sürdürülmüştür. Öyle ki bu zaman dilimi bir yandan Doğu İslâm dünyasının Moğol Batı'nınsa Endülüs coğrafyası dahil olmak üzere sürekli Haçlı seferlerine maruz kaldığı zor ve buhranlı bir dönemdir. Nitekim bu kıskaç neticesinde Doğu'da İslâm beldelerini istilâ eden Moğollar, nihayet Bağdat'ı 1258 yılında işgal edip Abbâsi Devleti'ne son vermişlerdir. Konumuz açısından bakıldığında Batı'da ise Endülüs Haçlılar tarafından istilâ edilmiştir. Bu sürekli ve adım adım işgal üzerine Kurtuba da 1236 tarihinde düşmüş ve Kurtubî'nin babası da bu

²⁶⁶ Bk. s. 23.

²⁶⁷ Bk. 1: 66-67; 15: 255-256.

²⁶⁸ Bk. s. 46; Krş. Gezer, "Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri", 50-51.

²⁶⁹ Bk. 2: 759.

²⁷⁰ Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 144.

²⁷¹ Bk. Selmân-Desûki, *Keşşâf*, 22-23.

²⁷² Kasbî, *el-Kurtubî*, 44-50; Bel'am, *el-Kurtubî*, 133-150; Gezer, "Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri", 51-65; Gülşen, "Kurtubî Tefsirinde", 42-46.

²⁷³ Bk. Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", 26: 456.

işgal esnasında şehit edilmiştir. Bu saldırılar devam ederken Kurtubî, Mısır'a hicret edip ömrünün geri kalan kısmını burada geçirmiştir.

Kurtubî'nin Mısır'da yaşadığı zaman dilimi siyasî açıdan oldukça istikrarsız ve çalkantılı olan VII./XIII. asırdır; Eyyûbi'ler çöküş sürecine girip nihayetinde yıkılmasının ardından içte ve dışta birçok problemlerle uğraşan istikrarsız bir Memlûkler dönemi başlamıştır. İşte bu iki dönemi ayıran tarih, 648/1250 olup Kurtubî'nin Mısır'da yaşadığı zaman zarfına karşılık gelmektedir. Fakat İslâm dünyasının geçirdiği buhranlı süreçten dolayı Mısır, hem Doğu hem de Batı'dan ülkelerini terk etmek zorunda kalan pek çok âlimin sığındığı bir yer olmuş ve Kahire ve Dımaşk, en önemli iki ilim merkezi haline gelmiştir. Bu süreçte Fâtımiler, Eyyûbiler ve Memlûkler tarafından ilme ve ilim ehline çok büyük değer verilmesi neticesinde Mısır, zengin bir ilmî atmosfere kavuşmuştur. Ancak bu dönemde Tefsir, Kıraat, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf, Nahiv, Tarih ve Coğrafya gibi çeşitli ilim dallarında yetişen ilim ehlinin sayısı diğer dönemlerle karşılaştırılamayacak kadar çok olmasına rağmen ilim ve kültür hayatında zaman ve mekânın ihtiyaç ve problemlerine çözüm üretecek eserlerin telifi yerine umumiyetle mevcut eserlere şerhler, talikler ve ihtisarlar yapılmış dolayısıyla ilmî faaliyetler, özgün yapı ve işlevlerini ifa etmekten ziyade ilmin yayılması ve ezberin ve taklidin ön plana çıkması zemininde sürdürülmüştür.

Kaynaklarda Kurtubî'nin doğumu ve doğum yeri ve tarihi hakkında herhangi bir kayda rastlanamamakla birlikte, müfessirin Kurtuba'da doğup büyüdüğünü Tefsirinden öğrenebiliyoruz. Onun doğum tarihi muayyen olarak bilinmemesine rağmen bazı tarihi verilere dayanarak çıkarımlarda bulunmak mümkün görülmüştür. Nitekim bu tahminlere göre müfessirin doğum tarihi VI./XII. yüzyılın sonları veya VII./XIII. yüzyılın başları olup Muvahhidler Dönemi'ne (542/1146-663/1248) tekâbül etmektedir. Aynı şekilde kaynaklar, Kurtubî'nin yetişkinlik çağı öncesi hayatı ve ailesi hakkında, müfessirin künyesinde de yer alan büyük oğlu Abdullah ile kendisinden rivayette bulunan diğer bir oğlu Şihâbüddin Ahmed haricinde herhangi bir veri içermedikleri için bu hususlara dair bilgileri yine müfessirin eserlerine müracaat ederek tahsil etmeye çalıştık. Bu doğrultuda Kurtubî, Hıristiyan İspanyalılar'ın 3 Ramazan 627/16 Temmuz 1230 tarihinde gerçekleştirdikleri bir saldırıda babasının da diğer çiftçiler gibi tarlasında çalışırken öldürülme hâdisesine Tefsirinde yer verip bu olaya ilişkin fikhî meselenin hükmünü âlimlere sormuştur. Bu olay aynı zamanda Kurtubî'nin çiftçi bir aileye mensup olduğu bilgisini de içermektedir. Bu durumu destekleyen başka veri de *et-Tezkire* adlı eserinde mevcut olup müfessir o dönemde Kurtuba'da meşhur olan geleneksel zanaatlardan kiremit, çömlek ve benzerlerinin üretimi yapılan bir fabrikaya toprak taşıdığını anlatmıştır. Bu durum ayrıca müfessirin gençlik yıllarında aile bütçesine katkıda bulunduğunu göstermektedir. Tüm bu veriler, Kurtubî'nin iktisadî açıdan orta halli ve ziraatla uğraşan bir aile ortamında yetiştiğini, 3 Ramazan 627/16 Temmuz 1230 628/1231 yılında Kurtuba'da ikâmet ettiğini ve günlük hayatını sürdürürken aynı zamanda sahalarda söz sahibi olan ulemâdan ilim tahsil ettiğini göstermektedir. Bu kapsamdaki diğer verilerden onun sadece fıkıh alanında değil Kurtuba'da genç yaşlarında Hadis ilmini de öğrendiği, şeyhlerine hadis kıraat ettiği ve bu ilmî çalışmalarının Kurtuba'nın işgaline kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim bu zaman diliminde Kurtuba ve Bağdat, ilim ve fennin önde gelen merkezleri olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

Kurtubî de bu dönemde yetişen âlimlerdendir. Küçük yaşlarda Endülüs'te başladığı ilim tahsilini Mısır'da sürdürmüştür. İslâm âleminde başta *el-Câmi'* olmak üzere kıymetli eserlerinden dolayı, mümtaz bir yere sahip olan müfessir, Tefsir, Kıraat, Hadis, Fıkıh ve Akâit başta olmak üzere Tarih ve Arap dili ve Belâgatı gibi diğer alanlarda da kendini çok iyi yetiştirmiştir. Nitekim bu birikimini eserlerinde görmek mümkündür. Hem Endülüs'te ve hem de Mısır'da bulunduğu dönemlerde, çağının ulemâsından

yararlanmış, onlardan ilim tahsil etmiş ve kendini sürekli geliştirmiştir. Ayrıca Kurtubî, âyetlerin gerektirdiği ilim dallarına ait eserleri tetkik edip, nakillerde bulunmakla yetinmemiş ve gerekli gördüğünde bunları tenkit etmiştir. Bunların arasında tanımamızı ve belki de onlardan haberdar olmamızı sağladığı bazı eserlerin de olduğunu söyleyebiliriz.

Yine Kurtubî'nin Tefsirinde anlattığı başka bir tarihi hâdiseden, Kurtuba yakınlarındaki yerleşim yerlerinin teker teker Hıristiyan İspanyollar tarafından ele geçirildiği, nihayet kendisinin de yaşadığı Mensûr Kalesi'nin işgal edildiği ve muhtemelen bunun üzerine Kurtuba'nın merkezine yerleştiği anlaşılmaktadır. Müfessir söz konusu işgalin tarihi hakkında bilgi vermemiştir ama bu olayın 3 Ramazan 627/16 Temmuz 1230 tarihinde Kurtubî'nin babasının da öldürüldüğü baskınla, Kurtuba'nın işgal edildiği 23 Şevvâl 633/30 Haziran 1236 dönem arasında vuku bulduğu kuvvetle muhtemeldir.

Kurtubî'nin Kurtuba'dan hicret ettiği tarih muayyen olarak bilinmemekle birlikte, muhtemelen Kurtuba'nın düşüşünden sonra gerçekleştiği ve yaşadığı Mensûr Kalesi'nin, Kurtuba civarında bulunmasından hareketle, bu kalenin işgalinden bir süre sonra başkent Kurtuba'nın da istilâ edildiği söylenebilir.

Kaynaklarda Kurtubî'nin Endülüs'ten ayrılış süreciyle ilgili bilgiler mevcut değildir. Bu sürece dair çıkarımlar yapılabilecek bazı verileri eserlerinde bulabiliyoruz. Fakat Kurtubî'nin Mısır'a ailece gelip gelmediğine dair bir bilgi eserlerinde de mevcut değildir. Endülüs'ten ayrıldığında Kurtubî'nin ilk adım atacağı yer tabii olarak Kuzey Afrika olduğu akla gelmekle beraber, ilmi öncelediği hesaba katıldığında müfessirin burada herhangi bir bölgeye değil Afrika'nın doğusunda kalan ve ilim ehlinin toplandığı Mısır'a yerleşmeyi tercih ettiği düşünülebilir. Nitekim bu zaman zarfında İslâm dünyası Batı'da Haçlı Doğu'da ise Moğol istilâsı altında bulunuyordu. Bu sâiklerle diğer insanlar gibi ilim ehli de bu coğrafyaların kesiştiği güvenli bir ülke konumundaki Mısır'a göç etmiştir. Bu süreç değerlendirildiğinde Kurtubî'nin yaklaşık olarak otuzlu yaşlarında Mısır'a geldiği düşünülebilir. Müfessir, Endülüs'te başladığı ilim tahsilini burada yoğun bir şekilde sürdürmüştür. Böylece Endülüs'te tamamlamaya imkân bulamadığı eğitiminin üçüncü merhalesini teşkil eden ihtisas dönemini gerçekleştirip artık ilmî eserler telif etmeye başlamıştır.

Kurtubî'nin Mısır'a geliş zamanı aşağı yukarı tahmin edilebilmekle birlikte, bu tarih muayyen olarak kaynaklarda belirtilmemiştir. Bu durum Mısır'daki hayatı için de geçerlidir. Endülüs'te olduğu gibi, buradaki hayatı hakkında da tabakât, terâcim ve tarih kaynaklarında mâlûmat verilmemiştir. Bununla birlikte yine kendi eserlerindeki bilgilerden ve birtakım verilere dayanan değerlendirmelerden birtakım sonuçlara ulaşmak mümkün olabilmektedir. Bu veriler ışığında, Endülüs'ten Mısır'a gelip Said bölgesine veya Kahire şehrine gitmek isteyenlerin, ister kara veya ister deniz yoluyla gelsinler, mutlaka İskenderiye'ye uğramak zorunda olduklarından ve Kurtubî'nin bazı hocalarının da bu şehirde ikamet ettiklerinden hareketle, Kurtubî'nin önce İskenderiye'de belli bir zaman kaldığını, daha sonra ise Said bölgesindeki el-Minye şehrine gitmesi gerektiğini ve hocalarından olan İmam Muhaddis Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Revvâc'ın (ö. 648/1250) vefat etmesi sebebiyle de 648/1250 tarihinden önce İskenderiye'ye varmış olması icap ettiği ileri sürülebilir.

Bu çerçevede Kahire'de birçok âlimden ilim tahsil eden Kurtubî, müteakiben Mısır'ın güneyinde yer alan ve küçük bir şehir olan el-Minye'ye yerleşti. Müfessirin burada daha çok kitap telifiyle meşgul olduğunu ve *el-Câmi'* adlı eserini de Mısır'dayken ve kuvvetle muhtemel olarak el-Minye'de âsûde bir ortam içinde telif ettiğini Tefsirindeki bazı verilere dayanarak söylememiz mümkündür. Nihayet Kurtubî, 9 Şevvâl 671/29 Nisan 1273 tarihinde el-Minye'de bir Pazartesi gecesini vefat edip buraya defnedildi. Bu hususta kaynaklar ittifak etmekle beraber söz konusu tarihi, bazıları sadece yıl, bazıları ayıyla birlikte

bazıları da bunlara ek olarak günüyle zikretmişlerdir. Kurtubî'nin kabri, 1971'de el-Minye'nin Arzusultan semtinde bulunup onun adına inşa edilen caminin türbesine nakledilmiştir. Burası halen ziyarete açıktır.

Amelde Mâlikî olan Kurtubî, itikadda Eş'arî mezhebine mensup bir âlimdir. Tarih, tabakât ve terâcim kaynakları Kurtubî'nin ilmî ve ahlâkî şahsiyeti hakkında kısa da olsa ittifakla takdir dolu ifadelerle yer vermişlerdir. Pek çok ilim dalında otorite olan Kurtubî, ilmiyle amel olup zühd, kanaat, takva ve verâ sahibidir. Ömrünü ilme adanarak, zamanını ilim, ibadet ve tasnife vakfetmiştir. Kaynaklardaki bu kısıtlı bilgilerin yanı sıra *el-Câmi'* adlı eserinde bu verilerle örtüşen geniş bilgiler de mevcuttur. Bu bilgiler Kurtubî'nin Allah rızası için yaşayan ve ihlâs, takvâ, verâ erdemlerine çok önem veren ve dünyaya karşı zühd sahibi olan bir ilim adamı olduğunu ayrıca insanları da sözü geçen faziletlerle teşvik ettiğini ortaya koymaktadır. Bunun yanında Kurtubî, *et-Tezkire'*de ölüm ve âhiretle ilgili konuları tafsilatlı olarak işlemiş ve Kum'u'l-hırs bi'z-zühd ve'l-kanâ'a ve reddü züllî's-suâl bi'l-kesb ve's-sınâ'a isimli eserinde zühd, kanaat ve takva gibi erdemleri tavsiye etmiştir. Bu da Kurtubî'nin ilme ve ahlâkî değerlere ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Kaynaklarda, müderrislik, kadılık ve benzeri bir görev yaptığına dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Aksine onun büyük şehirleri ve idare merkezlerinden bilinçli olarak uzak kalıp sâde bir hayatı tercih ettiğini ve devrin sultan ve idarecilerine gerektiğinde çekinmeden sert tenkitler yönelttiğini Tefsirindeki birçok açıklamasında müşahede edebiliyoruz.

Yine Kurtubî'nin hocaları hakkında kaynaklarda yeterli mâlûmat bulunmamasından ötürü, başta *el-Câmi'* olmak üzere müfessirin eserlerinden konumuzla ilgili bilgilerin olduğunu görüp bunları değerlendirdik. Bu çerçevede müfessirin hem Endülüs hem de Mısır'da olmak üzere pek çok âlimden ilim tahsil ettiğini ve Kurtuba'dan henüz tahsil hayatını tamamlamadan ayrıldığını göz önünde bulundurarak, onun hocalarını Endülüs ve Mısır'dakiler ve diğer hocaları olmak üzere üç başlık altında teferruatlı şekilde ortaya koyduk ve hocalarının bunlardan ibaret olduğunu söylemenin yanıltıcı olabileceği kanaatine ulaştık. Çünkü *el-Câmi'* başta olmak üzere diğer eserlerinde isim zikretmeden bir kısım hocalarından ve ilim ehlinde rivayetlerde de bulunmaktadır. Bu ilim adamları, bizim belirttiğimiz ve kendisinin de zikretmiş olduğu hocalarından biri olabileceği gibi, yararlanmış olduğu başka bir âlim de olabilir.

Kurtubî'nin talebesi olarak kaynaklarda sadece oğlu Şihâbüddin Ahmed b. Ebi Abdillâh el-Kurtubî'nin adı verilmekte ve bunun dışında da kendisinden istifade eden bazı âlimlerin olabileceği belirtilmektedir. Kurtubî'nin tahsil hayatını tamamlamadan Kurtuba'nın istilâ edilmesi üzerine buradan hicret etmesi ve Mısır'daki hayatı süresince de medreselerde müderrislik veya kadılık gibi herhangi resmi bir görevde bulunmaması, onun birçok öğrenci yetiştirememesinin sebepleri arasında sayılabilir. Ayrıca Kurtubî, Mısır'ın oldukça güneyinde yer alan ve küçük bir yer olan el-Minye'ye yerleşerek daha çok telif ve ibadetle meşgul olduğu da göz önünde bulundurulması gerektiği kanaatindeyiz. Bütün bunları dikkate aldığımızda Kurtubî'nin az sayıda öğrenci yetiştirmiş olmasının tabii olduğu söylenebilir.

Kurtubî'nin ilmî değeri yüksek eserleri yanında *el-Câmi'* adlı ahkâma ağırlık verdiği eseri kendi zamanından günümüze kadar İslâm dünyasının her tarafında büyük ilgi görmüş ve en fazla okunan ve istifade edilen tefsirlerden biri olmuştur. Diğer eserleri daha çok, Tefsir, Kıraat, Hadis, Fıkıh, Siyer, Lügat başta olmak üzere, zühd ve takvâ gibi ahlâk eksenli konuları içeren İslâmî ilimler sahalarındadır. Nitekim Makalede Kurtubî'nin eserleri hakkındaki bilgileri, tarih, tabakât ve terâcim kaynaklarından ve müfessirin eserlerinden elde ederek bunları matbû, yazma, günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen ve kendisine nisbet edilen eserler olmak üzere dört başlık altında efradını câmi ve ayyârını mâni bir şekilde ele alıp diğer hususlarda olduğu gibi bu konudaki yanlış bilgi ve kanaatleri de eleştirdik. Böylece hem Batı hem de Doğu tecrübesi olan Kurtubî'nin çağını, hayatını, ilmî ve ahlâkî şahsiyetini ve Tefsir ilmindeki yerini

işlemenin yanında bazı araştırmalarda biyografisine dair belirtilen bir takım bilgilerin yanlış veya hatalı olduğunu da ileri sürdük.

Araştırmanın diğer bir özelliği de Kurtubî'nin biyografisini yaşadığı ortamlarla bütünleşmiş bir şekilde incelememizdir. Bu özellik müfessiri ve eserini zaman ve mekân bağlamında değerlendirmemize ve düşünce sistemini kavramamıza daha çok imkân sağlamıştır. Çünkü müfessirler çağlarının bir öznesi olup eserleri de yaşadıkları şartları Kur'an perceresinden günümüze yansıtan yorum faaliyetleri mesabesindedir. Nitekim bu istikamette Kurtubî'nin Kur'an anlayışına, hâdise ve meselelere bakışına ve tefsir, te'vil ve tercihlerine kaynaklık eden düşünce sisteminin altyapısını sergiledik zira bu temel Kurtubî üzerine gerçekleştirilecek çalışmalara katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz. Bu bakımdan Tefsir tarihi başta olmak üzere bu türde gerçekleştirilecek diğer çalışmaların da müfessir ve tefsirinin bulunduğu çağla birlikte analiz edilmesi daha sağlıklı sonuçlar elde edilmesine yardımcı olabilir. Diğer bir deyişle müfessirler, Kur'an'ı tefsir ve te'vil ettiği ortamlarla beraber incelenirse onların özgün yaklaşımları daha net ve somut bir şekilde tesbit edilip anlamlandırılabilir. Böylece müfessirlerin Kur'an anlayışları, meselelere yaklaşımları ve verdikleri hükümler, yorum eyleminde ufkumuzu açan birer örnek olay niteliğiyle değerlendirilebilir.

Bu doğrultuda vurgulamak isteriz ki Kurtubî'nin yaşadığı zaman dilimi de ictimaî, siyasî ve iktisadî alanlar başta olmak üzere birçok alanda hem çalkantılı hem de hızlı bir değişimin gerçekleştiği bir dönem olmanın yanı sıra Doğu ve Batı değerlerinin de birbirleriyle yakından tanıştığı ve yüzleştiği bir çağdır. *Câmi'* başta olmak üzere Kurtubî'nin diğer eserleri böyle bir zaman diliminin çok önemli birer tanıkları konumundadırlar. Bu özellikleri dikkate alındığında söz konusu eserlerin birçok açıdan araştırmaya değer muhtevaya sahip olduğunu ifade edebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, M. Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfessres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1988.
- Altıkulaç, Tayyar. "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 455-457. Ankara: *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 2002.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. Nşr. Kilisli Muallim Rifat v.dğr. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1951-55.
- İzâbu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn. Nşr. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1945-1947.
- Bayram, Abdullah. Kurtubî ve Fıkhî Tefsiri. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008.
- Bedevî, Ahmed Ahmed. "el-Kurtubî". *Mecelletü'r-risâle* 858 (1949).
- Bel'am, Miftah es-Senûsî. *el-Kurtubî: hayâtühû ve âsârühû'l-ilmîyye ve menbecühû fi't-tefsîr*. Bingazi: Câmi'âtü Kâryûnus, 1998.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya. *Fütûbu'l-buldân*. Beyrut: y.y., 1407/1987.
- Benşerîfe, Muhammed. *el-İmam el-Kurtubî el-müfessir: siretühû min teâlîfihî*. er-Rabat: Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulema Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs ve İhyâ't-Türâs, 2010.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: TDVY, 1973.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*. 2 Cilt. Leiden: y.y., 1943-1949.
- GAL (Ar.) Târîhu'l-edebî'l-Arabî*. 6 Cilt. Kahire: y.y., 1983.
- Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.)*. 3 Cilt. Leiden: y.y., 1937-1942.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-Sabîh*. 7 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- Calero, İsa-bel-Secall. "Mâleka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27: 485-486. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Câsim, Leys Suûd, "İbn Abdülber en-Nemerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19: 269- 272. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Çağrııcı, Mustafa. "Câh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7: 14-15. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Nşr. Ali Muhammed Ömer. 2 Cilt. Kahire: y.y., 1392/1972.
- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- Eşbâh, Yûsuf. *Târîhu'l-Endelüs fî abdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*. Trc. M. Abdullah İnân, 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1996/1417.
- Firt, Yûsuf Abdurrahmân. *el-Kurtubî el-müfessir: sîre ve menbec*. Kuveyt: y.y., 1982.
- Gezer, Arif. "Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2000.
- Gökmen, Ramazan. "Kurtubî Tefsiri Mukaddimesinin Tefsir Usulündeki Yeri". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2008.
- Gülşen, Ekrem. "Kurtubî Tefsirin'de Esbâb-ı Nüzûl". Doktora Tezi, Üniversitesi, 2002.
- Hâlidî, Salâh Abdülfettâh. *et-Tefsîr ve't-te'vîl fi'l-Kur'ân*. Amman: Dârü'n-Nefâis, 1416/1996.
- Hamevî, Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-büldân*. Nşr. Ferîd Abdülaziz el-Cündî. 7 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1410/1990.
- Hasan, H. İbrahim. *İslâm Tarihi*. Trc. İ. Yiğit v.dğr., 14 Cilt. İstanbul: Kayhan Yayınları, 1985.
- Hâşimî, Seyyid Ahmed. *el-Kavâ'idü'l-esâsiyye li'l-lugati'l-Arabiyye: hasebü menbeci "Metnü'l-Elfyey" li'bni Malik*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- Heytî, Abdülkâdir Rahîm Ciddî. *Ebû Abdillâh el-Kurtubî ve cühûdübü fî'n-nabv ve'l-luğa fî kitâbibi'l-Câmi li-abkâmi'l-Kur'ân*. Amman: Dârü'l-Beşîr: y.y., 1996.
- Işık, Hidâyet. "Kurtubî ve el-İlâm Adlı Eserine Göre Kitâb-ı Mukaddes'te Hz. Muhammed", *MEB Din Eğitimi Dergisi*, 40 (1993): 38-49.
- İbn Abdülmelik, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. Saîd el-Evsî el-Ensârî el-Merrâküşî. *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla*. Nşr. İhsan Abbâs. Beyrut: Dârü'l-Kütüb, t.y.
- İbn Ferhûn, İbrâhîm b. Ali. *ed-Dîbâcü'l-müzeheb fî ma'rifeti a'yânî ulemâi'l-mezheb*. Nşr. M. el-Ahmedî Ebû'n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dârü't-Türâs, 1972.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mi'eti's-sâmine*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cil, t.y.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. Nşr. Ali Abdülvâhid Vâfî. 3 Cilt. Kahire: Dârü Nehdati Mısır, 1401.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr. *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-aẓîm*. Nşr. Muhammed İbrahim el-Bennâ v.dğr. 8 Cilt. Kahire: y.y., 1390/1971.
- el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Kahire: y.y., 1351-58/1932-39.

- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kudâî. *et-Tekmile li-Kitâbi's-sıla*, Nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî, 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Müsennâ, 1955.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî abbâri men zeheb*. 8 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1350-1351.
- İmam Mâlik, *el-Muvatta'*. Nşr. Takıyyüddin en-Nedvî, 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1412/1991.
- İlhan, İhsan. "Kurtubî Tefsiri'nde Kıraat Olgusu". Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, 2009.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbn Vaddâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20: 435-436. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kara, Mustafa. "Havf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16: 528-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Karahan, Abdülkadir. "Süyûtî". *İslâm Ansiklopedisi*, 11: 257-263. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Nşr. Kilisli Muallim Rifat-M. Şerefeddin Yaltkaya. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1360-62/1941-43.
- Kasbî, Mahmûd Zelat. *el-Kurtubî ve menbecübü fi't-tefsîr*. Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1399/1979.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimü musannifi l-kütübi'l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an*. Thk. Hişâm Semîr el-Buhârî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an*. 22 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an: el-Febâris*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cilt 23-24), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an* (Kurtubî Tefsiri Tercümesi). Trc. M. Beşir Eryarsoy). 20 Cilt. İstanbul: Buruc Yayınları, 1997-2006.
- Akdiyetü Resûlillah Sallallahü Aleyhi ve Sellem*. Halep: y.y., 1982.
- el-İ'lâm bimâ fi dîni'n-nasâra mine'l-fesâd ve'l-evhâm ve izhârü mehasini dîni'l-İslâm ve isbâtü nübüvveti nebiyyinâ Muhammed aleyhi's-salâtü ve's-Selâm*. Thk. A. Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Dârü't-Türâsi'l-Arabî, 1398/1978.
- Mukadimetü Tefsîri'l-İmâm el-Kurtubî*. Thk. Muhammed Talha Mî'yâr. Beyrut: y.y., 1997.
- et-Tezkâr fî efdali'l-ez-kâr*. Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî, 1408.
- et-Tezkîre fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*. Nşr. Ebû Süfyân Mahmûd b. Mansûr el-Bestavîsî, Medine, 1997.
- el-Veçîz fî fedâili'l-keitâbi'l-aşîz*. Thk. Alâeddin Ali Rızâ. Kahire: y.y., 1992.
- Makkârî, Ahmed b. Muhammed. *Nefbü't-tâb min ğusni'l-Endelîsi'r-ratîb*. Thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1968.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddin Ahmed. *el-Mukaffa'l-kebîr*. Nşr. Muhammed Ya'lavî. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1411/1991.
- Muhammed Muhtar Paşa. *Kitâbu't-tevfîkâti'l-ilâhîmiyye fî mukâreneti't-tevârîbi'l-hicriyye bi's-sünni'l-ifrikiyye ve'l-kebtiyye*. 2 Cilt. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât, 1400/1980.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sabîh*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1955-1956.

- Münzirî, Abdülazîm b. Abdülkavî. *et-Terğîb ve't-terhîb*. Nşr. Mustafa Amâre, 5 Cilt. Kahire: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1388/1968.
- Oğuz, Ahmet, “et-Tezkire bi-Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Ahire Adli Eseri Bağlamında Kabir Hayatı ile İlgili Hadislerin İncelenmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.
- Özdemir, Mehmet, “Endülüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11: 211-225. İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 1995.
Endülüis. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
Endülüis Müslümanları-II (Medeniyet Tarihi). Ankara: TDVY, 1997.
- Safedî, Selâhaddin Halil b. Aybeg. *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*. Nşr. H. Ritter v.dğr. Wiesbaden: y.y., 1381/1962.
- Selmân, M. Hasan Mahmûd. *el-İmâmü'l-Kurtubî şeyhu e'immeti't-tefsîr*. Dımaşk: Dârü'l- Kalem, 1993.
- Selmân, Meşhûr Hasan Mahmûd - Desûkî, Cemâl Abdüllâtîf. *Keşşâfün tablîli li'l-mesâilî'l-fikihîye fî Tefsîri'l-Kurtubî*. Tâif: Mektebetü's-Sıddîk, 1988.
- Sübki, Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*. Nşr. Mahmûd M. et- Tanâhî - Abdülfettâh M. el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: y.y., 1383-96/1964-76.
- Selmân, M. Hasan Mahmûd. *el-İmâmü'l-Kurtubî şeyhu e'immeti't-tefsîr*. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1993.
- Selmân, Meşhûr Hasan Mahmûd-Desûkî Cemâl Abdüllâtîf. *Keşşâfün tablîli li'l-mesâilî'l-fikihîye fî Tefsîri'l-Kurtubî*. Tâif: Mektebetü's-Sıddîk, 1988.
- Serkîs, Yûsuf Elyân. *Mu'cemü'l-matbu'ati'l-Arabiyye ve'l-mu'arreb*, 2 Cilt. Kahire: y.y., 1928-30.
- Sübki, Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*. Nşr. Mahmûd M. et- Tanâhî- Abdülfettâh M. el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: y.y., 1383-96/1964-76.
- Süyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Nşr. M. Dîb el-Buga. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1987.
Tabakâtü'l-müfessirîn. Nşr. Ali Muhammed Ömer. Kahire: y.y, 1976.
- Uludağ, Süleyman. “Takvâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39: 484-486. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Vekîlî, Sagîr b. Abdüsselâm. *el-İmâmü's-Sibâbü'l-Karâfi: Halkatü vasl beyne'l-meşrik ve'l-mağrib fî mezhebi Mâlik fi'l-karnî's-sâbi*. 2 Cilt. Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1417/1996.
- Yûninî, Kutbüddîn. *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 4 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1374-1380/1954-1961.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî. *el-A'lâm*. Nşr. Züheyr Fethullah. Beyrut: y.y, 1986.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî ed-Dımaşkî. *Mîzânü'l-îtidâl fî nakdi'r-ricâl*. Nşr. Ali M. el-Bicâvî. 4 Cilt. Kahire, 1382/1963.
Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-keibâr ale't-tabakâti ve'l-a'sâr. Nşr. Tayyar Altıkulaç. 4 Cilt. İstanbul: y.y., 1995.
Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. Nşr. Beşşâr A. Ma'rûf. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
Târîhu'l-İslâm. Nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî v.dğr., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1407/1987.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*. 3 Cilt. Beyrut: y.y., ty.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Nşr. Beşşâr A. Ma'rûf. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.